

סימן וסמל, שימוש ומשמעות ב'טרקטוס' של ויטגנשטיין

חלק מהמשימה הפילוסופית של תורת משמעות לשפה הוא הבהרת מושג המשמעות עצמו והמושגים שתורת המשמעות מושתתת עליהם. שתי גישות חשובות (אולי החשובות) שפותחו בהקשר זה קשורות בשמם של פרגה ושל ויטגנשטיין. הרעיון היסודי של פרגה הוא שתורת משמעות ומושג המשמעות עצמו עומדים על מושג האמת: מעמד בכורה ניתן לשיפוט ולמשפטי חיווי המבטאים אותם; המשמעות של משפט (חיווי) נתפסת במונחי "תנאי האמת" שלו, והמשמעות של ביטויים תת-פסוקיים נתפסת כתרומתם השיטתית לקביעת תנאי האמת הללו. הרעיון היסודי של ויטגנשטיין - רעיון המהווה את החלופה העיקרית לגישה הפרגיאנית - הוא שאת המשמעות של ביטוי יש לתפוס במונחי השימוש שנעשה בו במסגרת השימוש בשפה. מקובל לחלק את עיוניו של ויטגנשטיין בפילוסופיה של השפה לשתי תקופות עיקריות: המוקדמת, אשר מתבטאת בספרו 'מאמר לוגי-פילוסופי' (להלן 'טרקטוס'), ובו החזיק עדיין בעיקרי התורה הפרגיאנית; המאוחרת, אשר מתבטאת בעיקר בספרו 'חקירות פילוסופיות' (להלן 'חקירות'), והיא זו שבה דחה את העמדה הפרגיאנית והציב את החלופה החשובה לה במונחי שימוש. כפי שנראה להלן, מהדברים שאומר כאן על ה'טרקטוס' עולה שתמונה מקובלת זו עלולה להטעות, שכן מושג השימוש מועמד בבסיס תורת המשמעות עוד ב'טרקטוס': הוא מהותי להסבר מושג המשמעות, ולקביעת משמעויותיהם של ביטויי השפה. רכיבים עיקריים של טענה כללית זו, שיוסברו להלן, הם אלה: השימוש בסימן הוא מה שעושה אותו לסמל (משמעי) וקובע את "אופן הציון" שלו. השימוש במשפט קובע את "המבנה הלוגי" שמשותף לו ולמצב הדברים שהוא מציג. חשיבת קיומו של מצב דברים זה היא "מובנו" של המשפט, והשימוש והיישום של משפט "מראים" את מובנו; הם עושים זאת על ידי קביעת "כללי ההיטל", שבגינם למשפט יש מובן והוא "תמונה" של מצב עניינים מסוים.

לטענה מרכזית זו שתי פנים שיוסברו בהמשך. מצד אחד אטען שמערכת מושגים זו, שביסוד תורת המשמעות שבספר, מונהרת במונחים פנים-לשוניים (במובן שאבהיר ואסייג בהמשך), ולא במושגים אונטולוגיים. הם מתבטאים ונשלטים על ידי "כללים לוגיים-תחביריים", אשר קובעים קבוצות המרה לביטויים, שבהם המושגים והקטגוריות האונטולוגיים אינם מתפקדים תפקיד של ממש. ומצד אחר אטען שהכללים הלוגיים-תחביריים הללו אינם בחזקת קונבנציות תחביריות על סימנים בלבד; הם גם אינם מבטאים איזו מציאות לוגית אפלטונית עלומה; אלא, הם מבטאים את השימוש במשפטים לטענות טענות בדבר קיומם של מצבי עניינים, ואת תפקידם ומעמדם של סמלים במסגרת טענות אלה. השימוש עומד אפוא ביסודם של הכללים הלוגיים-תחביריים של ה'טרקטוס', וביסודה של תורת המשמעות של הספר.

מושגים אונטולוגיים, ובמיוחד הקטגוריה של אובייקטים, אינם מתפקדים תפקיד של ממש במסגרת זו, כי הם אינם נודעים ואינם מזוהים באופן בלתי תלוי בביטויים ה"מציינים" אותם, ולכן יחס הציון או הקישור של שם ואובייקט אינו יחס של ממש. מבחינה זו תורת המשמעות של ה'טרקטוס' אינה תורה ייצוגית במובן הרגיל, ואין גם לראותה כגרסה של תורה פרגיאנית. למושג השימוש מעמד מרכזי ומכונן בתורת המשמעות של ה'טרקטוס', והוא אחד מקווי הרצף בפילוסופיה של ויטגנשטיין, החל מה'טרקטוס' ועד לסוף חייו.

קריאה זו של הספר עלולה להיראות מנוגדת לתפיסה מקובלת, שלפיה בלב "תורת התמונה" של הספר נמצא הקישור שבין שמות לאובייקטים. לפי פרשנים רבים קישור זה נתפס כפעולה נפרדת, המוצגת לפעמים כפעולה מנטלית, שאינה תלויה במבנה המשפט ובכללים הלוגיים-תחביריים אשר קובעים אותו, ושביחד אתם היא קובעת את מובנו של משפט (תמונה). על פי תפיסה זו, תמונה (ובכלל זה משפט) היא מערכת סימנים שעומדים ביחסים

מסוימים זה לזה. מערכת יחסים זו היא "מבנה התמונה". לתמונה כזו אנו מעניקים מובן בכך שאנו מקשרים את סימניה ("יסודות התמונה") עם אובייקטים בעולם. בכך מוקנה לתמונה מובנה – מצב עניינים שהיא מתמנת.

זוהי בעיני תפיסה שגויה של תורת התמונה שבספר, והיא אינה מתיישבת עם דברים רבים הנאמרים בו. אילו הייתה תפיסה זו נכונה, הייתה מכניסה מתח רב בתורה הכוללת של הספר, שעלול למוטט את הלכידות (קוהרנטיות) הפנימית שלו. שכן, בין היתר, תפיסה זו של הקישור נראית מובנת רק אם אובייקטים נתונים לנו, משתמשי השפה, ונגישים להכרתנו באופן בלתי תלוי. אך זה נראה מנוגד לקו יסודי של הספר. ויטגנשטיין הדגיש וחזר והדגיש שאובייקטים אינם נתונים לנו באופן זה (ראו 'מחברות' מ-23.5.15),¹ ובמכתב לראסל הוא חוזר ומדגיש כעניין המובן מאליו שהוא אינו יכול לתת דוגמה של אובייקט. אובייקטים ואופני הכרתם הם עניין לאפיסטמולוגיה, ואינם יכולים להוות, לדעתו, נקודת מוצא לתורת משמעות וללוגיקה, וב'טרקטטוס' הוא כותב: **"לאדם יש יכולת לבנות שפות שבהן ניתן לבטא כל מובן, מבלי שיהיה לו מושג כיצד לכל מלה יש משמעות ומה משמעותה"** (4.002). לפיכך קשה לקבל פירוש שלפיו הקישור הנידון בין שמות לאובייקטים הוא בבחינת יחס או פעולה נפרדת הדורשים ידיעה בלתי תלויה של המתייחסים או המקושרים.

על פי הקריאה שאציע, הקישור הנידון אינו פעולה נפרדת כזו, שהיא בלתי תלויה בכללים הלוגיים-תחביריים השולטים בשמות הנידונים, אלא הוא פן שלהם. כללים אלה, מצדם, הם ביטוי של השימוש הממשי בפסוקים² לטענת טענות אמיתיות או שקריות, ומטעם זה שימוש זה העומד ביסוד הכללים וביסוד תורת המשמעות של הספר.

א. מושג השימוש ב'טרקטטוס'

ב'טרקטטוס' 3.326 ויטגנשטיין אומר:

Um das Symbol am Zeichen zu erkennen, muss man auf den sinnvollen Gebrauch achten.(3.326)

ובתרגום צמח לעברית: "כדי להכיר את הסמל בסימן, יש לשים לב לשימוש, כשיש לו מובן". חלק ניכר מדברי להלן הוא פירוש והבהרה למשפט זה.

להכיר את הסמל בסימן הוא לב פילוסופיית המשמעות ב'טרקטטוס': הוא מה שמכונן הבנה. והמשפט המצוטט מעמידנו על חשיבות השימוש במסגרת כינון זה. בתרגום האנגלי של פירס ומקגינס, המשפט מתורגם כך:

In order to recognize a symbol by its sign we must observe how it is used with a sense.³

סוף המשפט בתרגום זה (שאינו מדויק מכמה בחינות אחרות) אינו ברור כלל: מה פירוש how it is used with a sense ("איך משתמשים בו עם מובן")? האם המובן הוא משהו שאפשר לצרף אותו לשימוש? איך? האם הסיומת "עם מובן" מתייחסת לשימוש או לסימן? עם איזה מובן משתמשים בו (בשימוש או בסימן)? עם מובן כלשהו שאנו בוחרים כרצוננו? בתרגומו העברי של צמח למשפט זה, לבד מהיותו יפה יותר, ושומר על המשקל החתוך, סופו של המשפט נראה ברור יותר: "יש לשים לב לשימוש, כשיש לו מובן". הקושיות שהזכרתי לגבי התרגום האנגלי של פירס-מקגינס לא עולות כאן כפשוטן, אך בנות-דוד שלהן, חמורות אף הן, כן עולות. המשפט בתרגומו של צמח משמיענו, שיש שימוש בסימן כשיש לו מובן ויש שימוש כשיש לו מובן, וכדי להכיר את הסמל בסימן, עלינו לשים לב לשימוש במקרה הראשון - כשיש לו מובן. ייתכן כמובן שאני דורש כאן בזוטי ניסוח של

תרגום, ומייחס להם כוונה רצינית שאין להם; אך ייתכן גם שהכוונה היא אכן רצינית. אם כך, זו נראית לי שגיאה, ואף שגיאה רווחת, בעניין שהוא מרכזי להבנת הספר, ועליה אדבר כאן.

הבעיה הכללית שעומדת לפנינו נוגעת ליחס שבין שימוש לבין מובן (או משמעות)⁴ ב'טרקטטוס'. האם יכול להיות שימוש חסר מובן? האם יכול להיות השאלות האלה היא – לא! והטעם לכך הוא עמדה עקרונית של הספר לגבי הבעיה הכללית שציינו: שימוש מכונן מובן ומשמעות, הוא לב לבם. השימוש בסימן הוא מה שהסימן קונה בו את משמעותו ונהיה לסמל. לכן, סימן, בשימוש מסוים בו, הוא ממילא בעל משמעות – הוא סמל. על טעמיה ומשמעותה של עמדה זו, עם כמה ראיות טקסטואליות לה, ארחיב בהמשך. כמובן, אם אני צודק, יש משהו חרוק לא רק בנוסח התרגום האנגלי אלא גם בזה של צמח: "יש לשים לב לשימוש, כשיש לו מובן".

ואכן, זה לא בדיוק מה שוויטגנשטיין אומר. ראשית, בנוסח של צמח לא ברור למי מתייחסת המילה "לו" – לסימן או לשימוש? בקריאה פשוטה נראה שהיא מתייחסת לסימן, ושיעור המשפט הוא שיש לשים לב לשימוש בסימן כשיש לו, לסימן, מובן. אך לסימן, בדרך כלל, אין לפי ה'טרקטטוס' מובן; מובן יש רק למשפט. ואכן אין לבעיה זו יסוד בנוסח הגרמנית של ויטגנשטיין. ויטגנשטיין מדבר פשוט על *sinnvollen Gebrauch* – שימוש משמעי (או שימוש בעל מובן): "כדי להכיר את הסמל בסימן יש לשים לב לשימוש משמעי בו". כאן ברור שהתואר "משמעי" מאייך את השימוש ולא את הסימן. התואר *sinnvollen* כאן בא להשמיענו שמדובר בשימוש בטענות ובמשפטים המתארים מצבי עניינים – לאלה (ורק לאלה) יש מובן. ומה פירוש ש"יש לשים לב" לשימוש? פירושו, שכדי להכיר את הסמל בסימן – להבין – לא די לדעת שהסימן מתפקד בפסוק, אלא יש לשים לב לשימוש המשמעי בפסוק – איזו טענה, בנסיבות שימוש מסוימות, אנו טוענים באמצעותו. שכן, באמצעות אותו פסוק, בנסיבות שונות, אנו יכולים לטעון טענות שונות (וראו על כך להלן). יש לזכור שהמשפט שלנו הוא אחת ההשתמעויות של 3.3, שבו (עם הברלים קלים שנתעלם מהם כאן) ויטגנשטיין מאמץ את "עקרון ההקשר" הפרגיאני, האומר שרק בהקשר פסוקי יש לשם משמעות. אך אפשר שוויטגנשטיין מדגיש כאן צעד נוסף – לא עצם התפקוד בהקשר פסוקי, או לא הוא בלבד, הוא המכריע, אלא יש לשים לב גם לטיב הטענה שנטענת בנסיבות שימוש מסוימות בפסוק.⁵ בכל מקרה, אין המשפט שלנו אומר, כפי שעלול להשתמע מהנוסח העברי, שיש שימוש בסימן כשיש לו מובן ויש שימוש בו כשאינו לו מובן.

אין זה עניין דקדקני הנוגע רק למשמעותו המדויקת של המשפט שלנו, ולאופן שבו ויטגנשטיין משתמש במונחים "סימן", "סמל", "מובן". שכן, הוא קשור בשתי שאלות עיקריות העולות בהקשר זה ביחס למושג השימוש הנידון: (1) האם מדובר בשימוש פנים-לשוני, תחבירי "טהור" (המתייחס לסימנים ולאפשרויות צירופיהם לפסוקים בלבד), או שמא מדובר בשימוש ממשי במסגרת טענת טענות במצבים ריאליים בעולם? (2) ואם אכן מדובר באפשרות השנייה (כפי שאני סבור וארחיב בכך להלן) האם מדובר במושג שימוש "גולמי" או "רוה", שניתן לתיאור במושגים שאינם מתחייבים למשמעויות שהשימוש הזה מבטא (כמו מושגים פסיקליסטיים למשל), או שמא מדובר בשימוש שנתפס מלכתחילה במושגים ובמשמעויות המשוקעים והמבוטאים בו? האם בריחה למשל תתואר ככיוון מסוים של שרירים ותנועה במהירות מסוימת בכיוון מסוים וכו', או במושג בריחה, פחד, הימלטות, ניסיון למניעת פגע וכיו"ב? אל השאלה הראשונה, שהיא עיקר ענייננו כאן, נפנה בהמשך, אך נקדים כמה דברים על השנייה. שאלה זו אינה נידונה במפורש ב'טרקטטוס', אך נדמה לי שהיא עומדת ברקע הבנה נאותה של הספר (כמו של הפילוסופיה של ויטגנשטיין בכללותה), ולכן אומר עליה כאן כמה מילים. אאלץ להסתפק בדברים קצרים וללא הביסוס הדרוש.

הרעיון, שיכול להיות שימוש בסימן חסר מובן, לא זו בלבד שהוא מנוגד לעמדתו של ויטגנשטיין ב'טרקטטוס', אלא שמשמעות ממנו תפיסת שימוש – מה שקראתי במקום אחר "שימוש גולמי" (ברעלי 2003) – שוויטגנשטיין התנגד לה ולחם בה גם בכתביו המאוחרים יותר, ובעיקר ב'חקירות'. על פי תפיסה זו שימוש, אשר מהווה ביטוי בחוני (קריטריאלי) למשמעות, ניתן לתיאור ולתפיסה במושגים שאינם מניחים את המשמעותיות המשוקעות בו, או את המושגים שהוא מהווה להם ביטוי בחוני. במסגרת תפיסה זו אפשר אולי לדבר על שימוש (גולמי) שיש לו מובן ושימוש שאין לו מובן. כשתופסים בריחה, למשל, כטיפוס התנהגות "גולמית", שכשלעצמה נתפסת במושגים פסיקליסטיים, למשל, שאינם מניחים מושגים כמו פחד, חשש, רצון להימנע ממגע וכד', אפשר אולי לדבר על ההתנהגות הזו כשיש לה מובן – כשהיא מבטאת כוונה לבריחה למשל – וכשאינן לה מובן. תפיסה של שימוש גולמי כזה עומדת ביסוד עמדות רדוקטיביסטיות שמעמידות משמעות על התנהגות או על שימוש גולמיים, שהם, כביכול, ניטרליים מבחינה מושגית – עמדות שוויטגנשטיין התנגד להן נחרצות.

שימוש, במובן שבו הוא מכונן משמעות והופך סימן לסמל, אינו המושג הרזה של "שימוש גולמי", הוא אינו איזו תקרית פעולה או התנהגות, המתוארת במונחים "ניטרליים", שבה הסימן הוא בבחינת אובייקט סתם שמשמשים בו כך או אחרת; אלא הוא סוג של שימוש, שהוא מושג עשיר ועבה, רווי משמעות ומושגיות, שבהן הוא נתפס ומתואר. המשפט שלנו, 3.326, מדגיש שבסוג שימוש כזה, שבו הסימן הוא ממילא משמעי, ניכר הסמל בסימן. זה מה שוויטגנשטיין מדגיש כאן בדברו על "שימוש משמעי". כשמשמשים במילה, "חכם" לדוגמה, כבאובייקט פונטי סתם (למשל, כשחוזרים עליה מספר פעמים ברצף כדי להתאמן בהגיית הצירוף של ח' וכ'), או באופן שאינו קשור לתפקידה בטעינת טענות, הרי שאין אלה שימושים במובן שבו ויטגנשטיין מדבר כאן על שימוש כמכונן משמעות. אין זה בחזקת "שימוש משמעי" שבו "ניכר הסמל בסימן". שימוש משמעי ב"חכם", שימוש שבו ניכר הסמל בסימן, הוא שימוש במסגרת טעינת טענות, כגון טענה על פלוני שהוא חכם. זו אולי דוגמה קיצונית וטריוויאלית, אך הרעיון הכללי שהיא מדגימה הוא מעיקרי התזה היסודית של ה'טרקטטוס', דהיינו, שהרבה מקרים של מה שעלול להיראות כשימוש ממשי ומשמעי במילים – בהקשרים פילוסופיים למשל – אינם למעשה כאלה – הם אינם מביעים טענות של ממש, ולכן אין לראות בהן בחינת שימוש משמעי.

על טיבו החיובי של המושג העבה של שימוש, מה שוויטגנשטיין קורא כאן "שימוש משמעי", שבו, כפי שהרחיב ופיתח ב'חקירות', השימוש נתפס במונחי מה שהוא מהווה את ביטוי הבחוני, הרחבתי כאמור במקום אחר, ולא אחזור כאן. אך אציין, כי תפיסה זו עומדת ביסוד התשובה של ויטגנשטיין לשתי שאלות מרכזיות שמעוררת הפנייה לשימוש בהקשר זה: שאלת האינדיבידואציה – מה קובע את ייחודו של סוג שימוש מסוים בביטוי? מה מאגד תקריות שימוש שונות במילה לכדי סוג אחד ומבדילים מתקריות אחרות? ושאלת הנורמטיביות – באיזה מובן ועל יסוד מה אפשר לתפוס שימוש כשגוי?

שאלת האינדיבידואציה ושאלת הנורמטיביות של שימוש בביטוי היו שאלות מרכזיות בכל שלבי התפלספותו של ויטגנשטיין. את השלבים העיקריים ניתן לתאר באופן מאוד כללי כך: ב'טרקטטוס', ויטגנשטיין ניסה להתוות את כיוון התשובה להיבטים חשובים של שאלות אלה במונחי קטגוריות לוגיות-תחביריות, אשר "מראות את עצמן" כביטוי של השימוש בשפה. עמדה זו פותחה והורחבה ב'דקדוק פילוסופי' מראשית שנות השלושים, שבו משמעות של ביטוי מתכוננת על ידי "הדקדוק" שלו, תוך ריכוך והגמשה ניכרים של הקשיחות הפורמלית שבתפיסת הכללים הלוגיים-תחביריים שב'טרקטטוס'. הדקדוק של ביטוי הוא מערכת כללים אשר קובעים את כל מה שחיוני למשמעותו. ב'חקירות', שגובשו מסוף שנות השלושים עד לאמצע שנות הארבעים, נראתה לו אף הגמשה זו בלתי מספקת, וייתכן שאף עצם ההתמקדות בכללים נראתה לו שגויה. הוא דחה שם גם ניסיונות לפתרון הבעיה במונחים פסיכולוגיים (דימויים, חוויות וכד') מצד אחד, וגם במונחים התנהגותניים מצד

שני. את התשובה החיובית ב'חקירות' הוא ניסה להתוות באמצעות תיאורים של סוגי השימוש השונים והמושגים המשוקעים בהם – מושגים, שסוגי השימוש וההתנהגות מהווים את ביטויים הבחוני. בכתביו המאוחרים יותר ויטגנשטיין הדגיש קו נוסף (שמופיע כבר ב'חקירות'): סוג שימוש במילה מקנה לה מעין אופי, פרצוף, נפש, שונותים קבועים מתקריט שימוש אחת לאחרת. היכולת לתפיסת פן זה של מילים מותנית בגורמים שהם, לכאורה, מעבר לעצם השימוש בה – גורמים חווייתיים ונפשיים, אשר עומדים ביסוד היכולת ל"חווית המשמעות". אמרת "לכאורה", משום שלמעשה נדמה לי שאלה מרכיבים מכווננים של המושג העבה של שימוש, ואינם מחוצה לו. אך זו שאלה שבמחלוקת, שלא נידרש אליה במאמר זה (ראו ברעלי 2004). עד כאן - למסגרת הכללית. בדברים הבאים אתרכז, כאמור, בעמדת ה'טרקטטוס'.

מושג השימוש ב'טרקטטוס' אינו מושג פנים-לשוני, סינטקטי "טהור"

נחזור כעת לשאלה הראשונה, שהיא עיקר ענייננו – האם מדובר בשימוש פנים-לשוני "טהור", או בשימוש ממשי במסגרת טעינת טענות בעולם. מסורת פרשנית ארוכה ומכובדת טוענת לאפשרות הראשונה, דהיינו, שמדובר כאן בשימוש תחבירי טהור. אנסקומב למשל טוענת (בנוגע ל-3.326 – 3.327): "By 'application' he did not mean 'role in life', 'use', 'practice of the use' in the sense of *Philosophical Investigations*; he meant logic-syntactic application" (1971, p. 91)

גישה זו מקובלת על חוקרים רבים, שבעניינים אחרים חולקים על אנסקומב וחולקים בינם לבין עצמם (למשל האקר 1986, מקגינס 1981, דיאמונד 1995), ואפשר לכנותה הפרשנות המקובלת.⁶ ברצוני לערער על גישה זו ולטעון שמושג השימוש, אשר מכונן את מושגי המשמעות ב'טרקטטוס', אינו המושג הסינטקטי הטהור הזה, אלא מושג "עבה" יותר, שכולל את השימוש הממשי בפסוקים לטעינת טענות אמיתיות או שקריות במצבים ממשיים בעולם. אכן, אין זה עדיין מושג השימוש העשיר של ה'חקירות', אך הוא קרוב אליו הרבה יותר ממה שהגישה המקובלת מציעה. ויטגנשטיין מדבר אמנם על משמעות במונחי הכללים הלוגיים-סינטקטיים, ובמובן זה אפשר לדבר כאן על תפיסה פנים-לשונית. אך כללים אלה אינם כללים תחביריים "טהורים", המתייחסים רק לסימנים ולצירופיהם, אלא הם משקפים שימוש ממשי במשפטים לקביעת עובדות ולהבעת מובניהם – מצבי עניינים -- הנתפסים במרחב של אמת ושקר. שימוש זה הוא שעומד בסופו של דבר ביסוד הכללים והמשמעויות שהם קובעים.

ב'הערות פילוסופיות', עמ' 59, סעיף 14, ויטגנשטיין ממשיל את "עקרון ההקשר" הפרגיאני, שהוא מאמץ ב'טרקטטוס' (3.3) לכך, שרק **שימוש** מסוים במקל הופך אותו למנוף. העובדה שכך מוסבר עקרון ההקשר מבטאת את ההכרה בחשיבות השימוש להבנת משמעותו של ביטוי. בלשון 3.326 של ה'טרקטטוס' היינו יכולים לומר, שכדי להכיר את המנוף במקל יש לשים לב לשימוש המשמעי בו - השימוש בו בפעולות הרמה ובמעשים הקשורים בהם. זהו שימוש "עבה" ועשיר מושגית, סוג של פעולות, שתוארם במונחי כובד, מאמץ, הרמה, נקודת משען וכו' הוא מהותי. ברור אפוא שאם הסבר זה מבטא נאמנה את כוונתו של ויטגנשטיין בעקרון ההקשר ב'טרקטטוס', מושג השימוש שבו מדובר ב-3.326 קרוב מאוד למושג השימוש המאוחר יותר שב'חקירות'.

דומני, שדי אף בהערות אלה (שיבוסו עוד בהמשך) כדי לערער תפיסה רווחת של תורת המשמעות שב'טרקטטוס' ויחסה לעמדותיו המאוחרות יותר של ויטגנשטיין. על פי התפיסה הרווחת, ויטגנשטיין הציג ב'טרקטטוס' תורת משמעות **ייצוגית** ביסודה, שעל פיה משמעותו של ביטוי היא דבר בעולם שהביטוי הוא מייצג לשוני שלו. שם, על פי זה, מייצג אובייקט; ומשפט הוא בבחינת תמונה של מצב דברים שהוא מציג. ויטגנשטיין הבוגר, החל משנות השלושים ובמיוחד ב'חקירות', על פי הסיפור הרווח, דחה תפיסה זו והציג במקומה את התפיסה שמשמעותו של ביטוי היא, ביסודה, **השימוש** שנעשה בו. זה, על פי התפיסה הרווחת, עומד ביסודו של

פער גדול בין שתי הפילוסופיות הללו, כשהראשונה מאופיינת בעיסוק מופשט מאוד ביחסים שבין השפה לעולם (ובתנאים להם), והשנייה, בהציבה את מושג השימוש ביסודה, היא ארצית וקונקרטי יותר, ובמקום להעמיד משמעות על היחסים המופשטים שבין שפה לעולם היא מעמידה אותה על שימוש והתנהגות לשונית של דוברים, בנסיבות קונקרטיות. עד כדי כך גדול הפער בין שתי תפיסות אלה, שמדברים על ויטגנשטיין הראשון וויטגנשטיין השני.⁷

יש מן הנכון בהצגת דברים זו, אך היא יכולה להטעות, ומכל מקום היא דורשת הסתייגויות והבהרות בשני חלקיה. באופן מאוד כללי אומר כך: לגבי ה'טרקטטוס' - המושגים האונטולוגיים והמסגרת האונטולוגית שבו מהווים מעין "תנאי טרנסצנדנטלי" לאפשרותה של שפה (ראו 5.552, וכן 6.124); הם אינם אופרטיביים בתורת המשמעות של הספר. כפי שנדגיש עוד בהמשך, שם מסוים או סמל אינו מזוהה ככזה במונחי האובייקט שהוא מציין. הטעם העיקרי לכך הוא שאובייקטים אינם נתונים לנו ואינם ניתנים לזיהוי בלתי תלוי (בשפה). יתר על כן, בניגוד לתפיסה המקובלת, יש לומר שב'טרקטטוס' דווקא מודגש מעמדו של השימוש בביטוי בכיוון משמעותו ובקביעת "הלוגיקה" של השפה. ולגבי ה'חקירות' - השימוש מהווה אמנם ביטוי בחוץ למשמעות, אך ויטגנשטיין מתנגד להעמדה של משמעות על מושג רזה של "שימוש גולמי", ובמקום זה הוא טוען לתפיסה עבה של שימוש, שהוא עצמו רווי משמעות ורווי מושגיות.

ב. פרגה ויטגנשטיין על יחס הציון

ב'טרקטטוס' ויטגנשטיין גרס, כמו פרגה, שמשמעות של שם היא האובייקט שהוא מציין (3.203). אך טיבם של שני המתייחסים כאן – שם ואובייקט – מעורר שאלות קשות. בעוד אצל פרגה אובייקטים נתונים לנו, ונגישים לתפיסתנו ולהכרתנו, כשאופני היתנותם לנו ("מובנים" שלהם) מהווים יסוד בקביעת משמעותם (הוראותיהם) של השמות המציינים אותם, לא כך אצל ויטגנשטיין. הוא שולל עמדות אלה במפורש, כשטיבם ואופני היתנותם של אובייקטים נשארים סתומים ונעלמים במשנתו, ומונחים, כאמור, לא כנתון ממשי, אלא כתנאי טרנסצנדנטלי לאפשרותה של שפה (4.2211).

קולמוסים רבים נשברו על סוגיה זו ועל ניסיונות לבירור "טיבם" של האובייקטים ומצבי הדברים ב'טרקטטוס'. לא אכנס כאן בעובי הקורה, אך אומר שלאור טיבה הטרנסצנדנטלי, כאמור, של המסגרת האונטולוגית, רבים מניסיונות אלה נראים לי לא רק עקרים וספקולטיביים, אלא מנוגדים ממש לקו יסודי של הספר ושל עמדתו הפילוסופית. לגבי אובייקטים למשל, אחת ההשתמעויות של טיבו הטרנסצנדנטלי של הדיון של ויטגנשטיין היא שצריך להניח קיומם של אובייקטים (שהם "עצמותו של העולם", 2.021) לשם הבטחת משמעותו הריאליסטית של מושג האמת (2.0212) וכנקודות ההחלה של פרדיקטים פשוטים בניתוח נכון וכולל של השפה (ראו למשל אישיגורו 1969). אך בירור טיבם האונטי של האובייקטים אינו מהלך פילוסופי משמעי, וודאי לא מהלך במסגרת תורת המשמעות שהספר מציע (בהמשך אבסס ובהיר דברים אלה לגבי היחס שבין סימן לסמל, ולגבי המושג המרכזי של "אופן הציון" של סמלים).

לפיכך, בעוד אצל פרגה אפשר לתפוס את יחס הציון (או ההוראה) שבין שם לאובייקט כיוחס של ממש בין שני מתייחסים שניתנים לזיהוי, הרי שב'טרקטטוס' הוא בבחינת "קטגוריה פורמלית" שטיבה סתום למדי, ושאינה ניתנת לתיאור או לציון מפורש. מלוא נטל הביאור מונח כאן על כתפי המתייחס השני – השם. מהו אפוא שם, ומהם תנאי זהותו? מתי מדובר בשמות שונים ומתי - באותו שם? עניין זה יידון ביתר פירוט בסעיף (ג) בהמשך, אך עיקר טענתי כאן, בניגוד לעמדה רווחת, שוויטגנשטיין אינו עונה על שאלה זו במושגים סמנטיים-אונטולוגיים (למשל, במונחי יחס לאובייקט שהשם מציין), אלא במושגי שימוש (ובכללם כללי השימוש הלוגיים-

תחביריים). בזאת איני בא כמובן להכחיש את העובדה הגלויה שה'טרקטטוס' רווי במושגים אונטולוגיים – העולם, האובייקטים, שהם עצמותו של העולם, ומצבי דברים שמגדירים עולם – כל אלה הרי מהווים את שלדו של הספר. טענתי נוגעת למעמד של מושגים אלה: הם מהווים, כאמור, מסגרת טרנסצנדנטלית לאפשרותה של שפה, אך הם אינם אופרטיביים בתורת המשמעות של הספר כקריטריונים לזיהוי מילים ושימושים, למשל, שכן אין הם ניתנים לנו מראש ואינם ניתנים לזיהוי בלתי תלוי בשפה. באופן כמעט סיסמאי, ויטגנשטיין מבטא זאת באומרו שבתחביר הלוגי למשמעות של סימן אין תפקיד כלשהו (3.33). עניין זה קשור כמובן ב"אי-מלילות (ineffability) של הסמנטיקה", שרבים ייחסו ל'טרקטטוס' (למשל הינטיקה והינטיקה 1986, פרק 1). אך לתזה זו יש ניחוח טכני, שהוא צר מדי. העניין אינו בכך שיחסים סמנטיים לא ניתנים לאמירה בשפה, אלא שהם אינם ניתנים לתפיסה ואינם אופרטיביים במנגנון השפה. בגישה החלופית שאבקש להציע, הקישור שבין שם לאובייקט אינו פעולה נפרדת ואינו יחס של ממש, אלא הוא פן או היבט של הכללים הלוגיים-תחביריים אשר קובעים את מובנו של המשפט-תמונה ואת היותו תמונה של כך וכך. תפיסת המשפט-תמונה כהיטל של מצבי עניינים במציאות היא שעומדת ביסודם.

דומה שגם בנקודה זו, הגישה המוצגת כאן, שהקישור (הקורלציה) שבין שם לאובייקט אינה יחס של ממש אלא פן של המבנה הלוגי, עומדת בניגוד לפרשנות המקובלת של תורת התמונה שב'טרקטטוס'. הסברים רבים של תורה זו מציגים אותה ככנויה על שני סוגי קישור: האחד, זה שבין שמות (פשוטים) לאובייקטים (2.1514, *abbildende Beziehung*), והאחר הוא זה שבין מבנה התמונה לבין מבנה מצב העניינים המתומן על ידיה (ראו למשל קני 1973, פרק 4, במיוחד עמ' 65-64). ברוח זו מדברת גם אנסקומב על הקישור שבין שמות לאובייקטים כ"חיצוני" לתמונה (1971, עמ' 67). היא מוסיפה ואומרת:

Thus there are two distinct features belonging to a picture (in the ordinary sense of 'picture'): first, the relation between the elements of the picture; and second, the correlations of the elements in the picture with things outside the picture. (1971, 68)

ובהתייחסה ל-3.11 היא מסבירה:

the correlation is made by us; we mean the objects by the components of the proposition ... we do this by using the elements of the proposition to stand for the objects whose possible configuration we are reproducing in the arrangement of the elements of the proposition. (69)

על פי תפיסה זו, משפט (ותמונה בכלל) מושתת על מערכת יחסים בין המרכיבים שלו ("יסודות התמונה"), ואנו מעניקים לו מובן בכך שאנו קובעים את משמעות מרכיביו על ידי קישורם לאובייקטים בעולם. רק אז אנו יכולים להשתמש בו לטעינת טענה. כפי שצינתי ועוד יפורט בהמשך, זו נראית לי תפיסה מוטעית: משפט מתכונן על ידי השימוש בו לטעינת טענות והוא מיניה וביה בעל מובן. בהעדר מובן כזה ובהעדר משמעות למרכיביו הוא אינו משפט. וכך לגבי תמונה בכלל (במובן של ה'טרקטטוס' למונח זה): תמונה היא ממילא תמונה של כך וכך. אין מה לדבר על תמונה, שבדיעבד, לאחר כינונה ככזו, משתמשים בה לתימון של מצב אחר.⁸ לפיכך נדמה לי ש"תורת שני השלבים" של אנסקומב וטענתה שהשני הוא "חיצוני" לתמונה מוטעית, או לפחות, יש בהן כדי להטעות.

דברים מפורשים ובוטים יותר ברוח התפיסה שייחסתי לאנסקומב אומר האקר. האקר טוען שהבנת פסוק דורשת ידיעה של ההתאמה שבין המבנה התמוני למבנה מצב הדברים, וכן ידיעה של הקישור שבין השמות בפסוק לאובייקטים שבמצב הדברים (האקר 1972, עמ' 51, ראו גם 95), כאילו היה מדובר פה בשני נתוני ידיעה נפרדים ובלתי תלויים. כמו כן הוא חושב שמדובר פה ביחסים של ממש, שדורשים את ידיעת המתייחסים, וששני המתייחסים כאן חייבים להיות נתונים לתודעה ביחד, וחייב להיות קריטריון כלשהו להתאמה ביניהם כדי שנוכל לדעת שהמודל (המשפט) אכן מתאר נאמנה את מצב העניינים המתומן (עמ' 52-53). לדעתו, תורת התמונה של ויטגנשטיין מניחה תורת ידיעה התאמתית (שלפיה לדעת דבר מה פירושו לתפוס את ההתאמה בין מדיום הידיעה לבין מצב הדברים כפי שהוא) ושזו אחת התכונות הבולטות של הספר (עמ' 56).

ניסוחים בוטים אלה מושמטים מהמהדורה השנייה של הספר (1986, שעברה שינויים מפליגים), אך הרבה מרוחם נותר גם בה. כך למשל הוא כותב גם במהדורה השנייה:

Logical syntax is a matter of rules of language. Giving *content* to the forms thus created is not. Definition of definables is a normative matter, the connection of indefinables to their meanings in reality is not. (1986, 73)

האקר מדגיש את עמדתו של ויטגנשטיין ב'מחברות', שהיחס שבין שם לאובייקט הוא עניין לפסיכולוגיה, והוא מציג זאת בצורה שמשמטע ממנה שלדעתו זו נשארה עמדתו של ויטגנשטיין גם ב'טרקטטוס' (74-75). במשפט שנראה כווריאציה מכוונת על 3.326 שלנו, הוא כותב: "רק במחשבה ניכר הסמל בסימן" (74) ומסיק:

It is a mental act (albeit of a transcendental self, not the self that is studied in psychology) that injects meaning or significance into signs, whether in thought or in language. (75)⁹

כאמור, אני מבקש לטעון כנגד גישה זו, ש"יחס הקישור" שבין שם לאובייקט אינו יחס של ממש אלא הוא, כמרומו בשמו, "יחס תמוני" (abbildende Beziehung) - היבט או פן של מבנה התמונה והכללים הלוגיים-תחביריים הקובעים את משמעותה. כללים אלה הם, כזכור, שיקוף של אופני השימוש בפסוק לטענת טענות במצבים ממשיים בעולם. עניין זה הוא אחת מהשתמעויות החשובות של "עקרון ההקשר" שב-3.3. עמדה זו תפורט ותבוסס עוד בהמשך.

ידיעת אובייקטים

ציינו קודם שאחת הבעיות בהבנת יחס הציון שבין שמות לאובייקטים, שהוא כביכול היחס התמוני ב'טרקטטוס', היא שיחס כזה מניח אפשרות של תפיסה בלתי תלויה של שני המתייחסים. אך אובייקטים, לפי ה'טרקטטוס', אינם נגישים אפיסטמית ואינם נתונים לנו באופן בלתי תלוי באבחון השמות (הפשוטים), שהוא למעשה המשימה הסופית של ניתוח השפה, וספק אם ניתן להשיג אותה. ב'טרקטטוס' ויטגנשטיין אינו דן למעשה ביחס האפיסטמי לאובייקטים ובתנאי ידיעתם. המשפט האחד היוצא מכלל זה הוא: "אם אני יודע אובייקט, אני יודע גם את מכלול האפשרויות של הופעתו במצבי דברים" (2.0123). התרגום מעורר כאן קושיה מעניינת. בגרמנית, בשונה מאנגלית למשל, יש כידוע הבדל בין הפועל לידיעה פרופוזיציונית - לדעת שכך וכך (wissen) -- לבין הפועל לידיעה אובייקטואלית - לדעת את, להכיר (kennen). ויטגנשטיין משתמש כאן כמובן בפועל השני. גם בעברית יש הבדל בין לדעת ולהכיר. בעברית מודרנית הצירוף "ידיעת אובייקט" הוא משונה ולא מקובל.

כשמדברים על אובייקטים, כגון בני אדם, מקומות, חפצים, משתמשים בדרך כלל ב"להכיר". ואכן גם צמח מתרגם כך את 3.263, למשל "לכן אפשר להבינן [את ההבהרות] רק אם מכירים כבר את משמעותם של הסימנים הללו" (לעומת זה הוא מדבר על ידיעת המשמעות ב-6.2322). ובכל זאת, ב-2.0123 צמח מתרגם "אם אני יודע אובייקט אני יודע גם את מכלול האפשרויות". נראה לכאורה שיש בלבול מסוים בתרגום וצריך היה להשתמש ב"מכיר" גם בפסוק זה. ובכל זאת, אני סבור שנכון עשה צמח, ושתרגום זה, למרות מזורותו, עדיף על פני "אם אני מכיר אובייקט". שכן, לא מדובר כאן בהיכרות, ביכולת זיהוי וכיו"ב, אלא בידיעה שהיא פרופוזיציונית ביסודה, מורכבת ומופשטת מאוד, שספק אם היא בכלל בת-השגה.

ברם, דווקא מטעם זה נראה לי שתרגום sämtliche Möglichkeiten כ"מכלול האפשרויות", כפי שתרגם צמח, עלול להטעות, ועדיף לתרגם "כל האפשרויות". שכן, ידיעת מכלול היא מעין ידיעת אובייקט, וכוונת ויטגנשטיין כאן היא להעמיד ידיעת אובייקט על ידיעה פרופוזיציונית – למעשה, על הבנת משפטים. שכן שיעור המשפט הוא שלדעת אובייקט פירושו לדעת את כל מצבי הדברים שהוא מופיע בהם, כלומר להבין את כל המשפטים היסודיים שציונו מופיע בהם. ברוח זו אומר ויטגנשטיין ב-4.021: "משפט הוא תמונה של המציאות: אם אני מבין את המשפט אני יודע את מצב-העניינים שהוא מציג ואת המשפט אני מבין בלי שמוכנו יוסבר לי". אמנם הבנת המשפט מוצגת כאן כתנאי מספיק לידיעת מצב העניינים, אך נדמה לי שהכוונה היא שהיא גם תנאי הכרחי, ואת ה"אם" שבמשפט צריך להבין, כפי שקורה לא אחת, כ"אם ורק אם". ויטגנשטיין בדרך כלל מדבר על ידיעת מצב עניינים כהבנת משפט מסוים. ואם אכן כך, משמעות הדברים היא שהדרך היחידה לידיעת מצב עניינים היא הבנת המשפט המציג אותו (שאותו אני מבין בלי שמוכנו יוסבר לי). ולכן, הדרך היחידה לידיעת אובייקט היא הבנת כל המשפטים ששמו מופיע בהם, או שהוא מצוין בהם. ואף אם אין זו הדרך היחידה, זו הדרך הרגילה והחשובה.

ראסל טען שתנאי להבנת משפט (proposition) הוא היכרות (acquaintance) עם כל מרכיביו. זהו "עקרון ההיכרות" המפורסם שלו, וראסל הבא בימים אף ציין בספר על התפתחות הפילוסופיה שלו, שעיקרון זה הוא אחד היסודות של משנתו הפילוסופית שלא סטה ממנו בכל הקריירה הארוכה ורבת התפתחות הפילוסופיה שלו. עיקרון זה הוא אחד הביטויים המובהקים של האמפיריציזם הקלאסי של ראסל, והוא מהווה אצלו אילוץ אפיסטמי על הלוגיקה או על המבנה הלוגי של משפטים: שכן, העיקרון למעשה אומר לנו שאת המבנה הלוגי של משפט יש להציג כך שכל מרכיביו יהיו דברים הידועים לנו בהיכרות. אילוץ זה אף היה אחד הגורמים העיקריים שהביאו לפיתוח תורת התיאורים המיידעים שלו (ראו ברעלי 1980). העמדה של ויטגנשטיין המוצגת לעיל היא ממש ההפך מעמדת ראסל. על פי ויטגנשטיין ידיעת אובייקט איננה תנאי מוקדם להבנת משפט שציונו מופיע בו, אלא ממש ההפך – הבנת כל המשפטים הללו היא היא ידיעת האובייקט – זהו פירושה של ידיעה זו.

לכן, כפי שטענתי, ויטגנשטיין מנסה לאפיין את המושגים היסודיים של תורת המשמעות של הספר במונחים לא-אונטולוגיים, ובמיוחד נמנע מפנייה לקטגוריה של אובייקטים כמהלך אופרטיבי בתורת המשמעות שלו.

ג. סימן, סמל ואופן הציון: השימוש כיסוד תפיסתם

מהו, ובכן, שם ומהם תנאי זהותו? במינוח הטכני של ה'טרקטטוס' גינתן, דומני, לענות ששם הוא סמל עם אופן הציון שלו, אופן שנקבע על ידי הכללים הלוגיים-תחביריים של השפה. את המונחים הטכניים הללו ואת הקשרים ביניהם נצטרך כמובן להבין. ויטגנשטיין הבחין בהקשר זה בין סימן לסמל: סמל הוא "חלק משפט המאפיין את מובנו" (3.31); סימן הוא "הביטוי המוחשי של הסמל" (3.32). יש לשים לב שסמל, לפי הגדרתו של ויטגנשטיין, הוא ביטוי, הוא חלק של משפט; עם זאת, כפי שמודגש בהמשך 3.31, הוא מהותי למובנו של

המשפט. ויטגנשטיין אינו אומר, כפי שיכול היה פרגה לומר (ואפשר לשער שהוא עושה זאת בניגוד מכוון לעמדת פרגה), שלביטוי יש מובן, אלא שהביטוי עצמו מהותי למובן. זה עלול להיראות מוזר: כיצד זה שביטוי לשוני, חלק של משפט, הוא מהותי למובן? האם אין המובן ישות נפרדת (מצב עניינים למשל) שקיימת ונתפסת בלי תלות מהותית בביטוי זה או אחר? כנראה, לא. כנראה תפיסת המובן של ה'טרקטטוס', כפי שהיא משתקפת בקטעים אלה, כורכת את המובן (של משפט) בביטוי הלשוני בצורה אמיצה ביותר, עד כדי כך שחלקי המשפט (לרבות המשפט כולו) הם מהותיים לתפיסת המובן.

הסימן, שהוא כאמור הביטוי המוחשי של הסמל, אינו מספיק לזיהוי של הסמל, שכן אותו סימן יכול להיות הביטוי המוחשי של סמלים שונים. לכאורה אפשר היה לחשוב שניתן להסביר את זה שסימן משמש לסמלים שונים בכך שהם מסמלים אובייקטים שונים. אך אופייני ומאלף שאין זה מה שוויטגנשטיין אומר. טעמה ומשמעותה של הימנעות זו הם שוויטגנשטיין חשב שהניסיון להגדיר את מושג הסמל ואת הקטגוריות השונות של סמלים במושגים אונטולוגיים הוא חסר שחר. לפיכך הוא אינו מגדיר את תנאי האינדיבידואליזם של סמל במונחי האובייקט שהסמל מציין. במקום זה הוא פונה להיבטים של השימוש בשם (ובמילה בכלל) בהקשר פסוקי. היבטים אלה נוגעים למושגים לוגיים-תחביריים (שהם עצמם ב'טרקטטוס' היבטי שימוש בשפה) ולמושגים אחרים של אופני שימוש, כפי שנפרט להלן. אותו סימן יכול להיות סימנם של סמלים שונים, לפי ויטגנשטיין, כאשר **אופן הציון** (Bezeichnungsweise) שלהם שונה. אופן הציון יכול להיות שונה באורח קטגורי ("מר גאון אינו גאון", "מנוח לא ידע מנוח", "לנח לא נח" וכו', ראו סוף 3.323). אולם השוני יכול להיות גם השוני של סמלים לאובייקטים שונים: אותו סימן יכול לשמש לציון אובייקטים שונים כאשר הם מציינים בשימושים אלה באופנים שונים: למשל כשאומרים שיפה א' יותר יפה מיפה ב'. כאן לשלושת המופעים של "יפה" אופני ציון שונים: השני שונה קטגורית משני האחרים, וזהו ההבדל העיקרי, אך גם הם שונים זה מזה. כך או כך, אופן ציון אינו מובהק במונחי האובייקטים המצוינים (או במונחים אונטולוגיים אחרים), אלא כמעט ההפך: אפשרות הציון של אובייקטים שונים מותנית בכך שמשמשים בסמלים באופני ציון שונים, שיתבטאו בקבוצות הצבה שונות לסמלים. ב-3.322 נאמר: לא ייתכן שלשני סמלים יהיה "מאפיין משותף" (gemeinsame Merkmale) אם הם מציינים באופני ציון שונים. מאפיין משותף כאן הוא המשתנה האופייני לסמלים, הטיפוס הלוגי-תחבירי שלהם. זוהי למעשה קבוצת שקילות של סמלים, והמשפט אומר לנו שאופן הציון הוא שקובע זאת.

ב-3.317 ויטגנשטיין אומר:

קביעת ערכי המשתנה המשפטי היא מתן המשפטים שהמאפיין המשותף להם הוא המשתנה. הקביעה היא תיאור המשפטים הללו. הקביעה דנה איפוא רק בסמלים, ולא במשמעותיותיהם. ורק זה מהותי לקביעה: **שהיא תיאור של סמלים גרדא ואינה אומרת מאומה על מה שהם מציינים**. איך מתחולל תיאור המשפט, זה לא מהותי. (שיניתי מתרגום צמח)

גם משפט זה אופייני להימנעותו של ויטגנשטיין מאפיון המושגים של ציון ושמיות – יסודות תורת המשמעות שלו – במונחים אונטולוגיים (של יחס לאובייקטים למשל). במקום זה, הוא מאפיין במונחי קבוצות הצבה של ביטויים שנקבעות על ידי כללי התחביר הלוגי. עמדה כללית זו מודגמת לגבי הקשרים הלוגיים ב-5.514: הכללים ליצירת שלילה, דיסיונקציה וכו' שקולים לסמלים הללו ו"מובנם" [של הסמלים] משתקף בהם [בכללים]."

נוכל להבליט את החידוש והייחוד שבתפסתו של ויטגנשטיין בהשוואתה, שוב, לעמדת פרגה. פרגה דיבר על "אופן הקביעה" (Bestimmungsweise) של תוכנו או משמעותו של שם, שהיא בדרך כלל אובייקט. ויטגנשטיין מדבר על "אופן הציון" (Bezeichnungsweise) של שם. המונח הראשון הונהג על ידי פרגה עוד ב'כתב מושגים', והוא מבטא את אחד האפיונים הרווחים אצלו למה שמאוחר יותר קרא המובן (Sinn) של שם,

שאותו ויטגנשטיין כמובן דחה. ב'כתב מושגים' אופן הקביעה הוא מה שמבחינן שם מסימן סתם. שם הוא סימן עם אופן קביעה מסוים של ה"תוכן שלו" - האובייקט שהוא מציין (ראו בעיקר סעיף 8 בפרק הראשון). זהו המושג שבאמצעותו הציע פרגה פתרון לבעיה שמעוררים פסוקי זהות – פתרון שחזר עליו, בהרחבה ובמינוח קצת שונה, במאמרו "על מובן והוראה". ויטגנשטיין כאמור דחה את מושג המובן הפרגיאני לגבי שמות. קרוב לוודאי שהטעם העיקרי לכך (שאינו מפורש לחלוטין ב'טרקטטוס') הוא שמושג המובן הפרגיאני נראה לוויטגנשטיין נושא אופי אפיסטמולוגי או אף פסיכולוגי. מובן, אצל פרגה, הוא בראש ובראשונה "אופן ההינתנות" (Art des Gegebenseins) של ההוראה של שם (שהיא בדרך כלל אובייקט) – דהיינו, האופן שבו היא נתונה לתודעתנו. נקודת המוצא כאן היא האובייקט והאופן שבו הוא נתון לתודעתנו.

שני המרכיבים של התפיסה הפרגיאנית בעייתיים ונדחו על ידי ויטגנשטיין ב'טרקטטוס'. מלבד הניחוח הפסיכולוגיסטי שיש למושג זה של "אופן הינתנות", גם נקודת המוצא האונטולוגית – האובייקט – אינה יכולה להסביר, לדידו, את המשמעות של שם ואת תפקודו בשפה. לפיכך, במקום המושג הפרגיאני של אופן הקביעה של אובייקט -- הוראתו של שם -- ויטגנשטיין מנהיג את המושג של אופן הציון (Bezeichnungsweise) של שם: נקודת המוצא כאן היא השם, הסמל בשפה; משמעותו, או אפיון תפקודו הסמנטי, נקבעים באופן פנים-לשוני על ידי אופן הציון שלו, שאותו ניתן לאפייין בקבוצת ההצבה – קבוצת הסמלים הניתנים להצבה תחתיו. נקודת המוצא אינה האובייקט ואופן הינתנותו לנו (כמו אצל פרגה), אלא השם (הסמל) ואופן תפקודו בשפה.

אופן ציון הוא קטגוריה לוגית-תחבירית: "מה שמציין בסמל הוא מה שמשותף לכל הסמלים אשר נוכל להציב תחתיו על פי כללי התחביר הלוגי" (3.344). גם זה משפט אופייני להימנעות של ויטגנשטיין מאפיון יחס הציון והשמיות – יסודה של תורת המשמעות שלו -- במונחים אונטולוגיים. במקום מונחים אלה הוא מדבר על קבוצת הצבה (של סמלים) שמוגדרת על ידי כללי התחביר הלוגי. רעיון כללי זה מודגם בנוגע לקשרים הלוגיים ב-5.514: הכללים הקובעים יצירת שלילה או דיסיונקציה וכו' שקולים לסמלים אלה "ובהם טמון מובנם". אופן ציון הוא, כמובן, מה שוויטגנשטיין קורא מושג פורמלי (4.126), שלא ניתן לבטא אותו כפונקציה, אך הוא "מראה את עצמו" בשימוש של מה שהוא חל עליו (שם). לפיכך ויטגנשטיין אומר גם ש"כללי התחביר הלוגי חייבים להיות מובנים מאליהם אם רק יודעים איך כל סימן מציין" (3.334). המעגליות הנקשרת כאן, שבה כלל, קבוצת הצבה ואופן ציון הם פנים של אותו דבר, אופיינית גם לאופיה הפנים-לשוני של התפיסה וגם למגבלות הקונבנציונליזם שאפשר לייחס לה.

מה קורה כשאותו סימן, באותו אופן ציון, מציין אובייקטים שונים – אותו שם פרטי לשני אנשים שונים למשל? האם אז מדובר באותו סמל או בסמלים שונים? ויטגנשטיין אומר שכמשתמשים באותו סימן באופני ציון שונים, אז מדובר בסמלים שונים (סוף 3.323), אך הוא אינו דן כלל באפשרות שמשמשים באותו סימן, באותו אופן ציון, לציון אובייקטים שונים. הטעם לכך מבוטא ב-5.53: "את זהות האובייקט אני מבטא על ידי זהות הסימן, ולא על ידי סימן-זהות, ואת שונותם של אובייקטים על ידי שונות הסימנים". מכאן שלא ייתכן מצב שבו אותו סימן באותו אופן ציון יציין אובייקטים שונים. אנו רואים שוב שאובייקטים אינם אופרטיביים כאן – כל שיש לנו הוא הסימן ואופן הציון שלו.

סמל לפי זה הוא סימן המשמש באופן ציון מסוים, ומשמעותו ניתנת על ידי קבוצת ביטויים שעשויים להמיר אותו על פי כללי התחביר הלוגי. השאלה הנשאלת כאן, מהו אופן הציון ומה הם גבולותיו? כל שאנו יודעים, שהוא נקבע על ידי כללי התחביר הלוגי, אך לא נאמר לנו, ועל פי ה'טרקטטוס' לא יכול להיאמר, מה הם כללים אלה ומה הם גבולות ההמרה. בדרך כלל, המרה נקבעת ביחס לשמורה מסוימת – דבר שההמרה משמרת, כגון אמת, מובן, תקינות דקדוקית וכיו"ב. כך ניתן לדבר על קבוצת כל הביטויים שניתן להמיר בהם ביטוי נתון תוך שמירה על ערך האמת של הפסוקים שהוא מופיע בהם, או תוך שמירה על תקינותם הדקדוקית וכד'. אך ויטגנשטיין

אינו מזכיר כאן מושגים אלה, ואינו מגדיר את קבוצת ההמרה של ביטוי ביחס לשמורה קבועה מראש. זאת, משום שהגדרה כזו היא חסרת מובן בעיניו: המושגים הנידונים עצמם – אמת, תקינות דקדוקית וכו' – נקבעים על ידי קבוצת ההמרה והכללים הלוגיים, ואין להם מובן מחוצה להם. לצרכים שונים "יגדירו" הכללים משתנים שונים על ידי קבוצות המרה שונות.¹⁰

זהותו של סמל נקבעת על ידי אופן הציון שלו וקבוצת ההמרה שהוא קובע; אופן הציון נקבע על ידי כללי התחביר הלוגי; אך מנין באים כללים אלה ומה קובע אותם? האם הם נקבעים בהחלטה שרירותית (קונבנציונליזם), או שמא הם תוצאה של גילוי מציאות לוגית חבויה (פרגה), או אולי הם תוצאה של מחקר אמפירי (קוויין)? תשובת ויטגנשטיין לשאלות אלה היא בהכרח שכללי התחביר הלוגי משקפים היבטים של השימוש בשפה, ועוד נשוב לעניין זה. מכל מקום מה שעולה מכלל הדיון הקודם הוא שזהותו של סמל לא מוגדרת כאן במושגים אונטולוגיים של האובייקט שהוא מציין, אלא במונחים של כללי השימוש הלוגיים-תחביריים.

בהקשר זה נאמר ב-3.326, המשפט שבו פתחנו, ש"כדי להכיר את הסמל בסימן יש לשים לב לשימוש משמעי בו" (sinnvollen Gebrauch); זהו כאמור פלאונזם - התואר "משמעי" בא רק להדגיש את מה שלמעשה כבר מצוי בעצם מושג השימוש; הוא אינו אומר שיש גם שימוש חסר מובן. ומצד שני, אם מתעלמים מאופן השימוש, או אם מניחים שהסימן חסר שימוש, אין מכירים את הסמל בסימן, והסימן חסר כל משמעות. ב-3.328 ויטגנשטיין מסביר את "התער של אוקאם" בכך ש"סימן ללא שימוש הוא חסר משמעות" (וכך שוב ב-5.473, וב-5.47321). כל אלה מעידים, בצורה שאין לטעות בה, על כך שמשמעות מתכוננת בשימוש – הוא זה שבו ניכר הסמל בסימן, ובלעדיו, אין משמעות.

ב-5.4733 ויטגנשטיין אומר שאם למשפט אין מובן, זה יכול להיות "רק משום שאנו לא הענקנו משמעות לכמה ממרכיביו (גם אם אנו סבורים שעשינו זאת)" (שינתי מעט מתרגום צמח). מה פירוש הדברים הללו? איך אנו מעניקים משמעות ואיך אנו נכשלים בכך (גם אם אנו סבורים שעשינו זאת!)? הווי אומר – בשימוש בפועל בביטויים ובפסוקים אלה. יכול היה משהו לחשוב שאנו מעניקים משמעות על ידי כללי פירוש, שלפיהם אנו מצמידים משמעות מסוימת (נאמר אובייקט מסוים) למילה מסוימת. ואכן רבים הבינו כך את ה"יחס התמוני" (abbildende Beziehung) ואת כללי ההיטל של ה'טרקטטוס'. ברם, זו טעות. אילו היה זה כך, לא היה מובן לטענה של ויטגנשטיין שאנו יכולים להיכשל בכך אפילו אנו סבורים שעשינו זאת, ולא היה יסוד לטענתו שאין משפטים בעלי מובן וחסרי שימוש. זוהי תמונה אפלטוניסטית שוויטגנשטיין יוצא נגדה – התמונה שמשמעות נמצאות להן "שם" וסימנים "כאן" ואנו מצמידים משמעות לסימנים ובכך עושים סימנים לסמלים ואת השפה למייצגת. זוהי, לפי ויטגנשטיין, תמונה מיתית מטעה, והיא מוצגת כזו עוד ב'טרקטטוס'. כללי ההיטל של ה'טרקטטוס' אינם פונקצית השמה (assignment function) של תורת המודלים, אלא הם נקבעים בדיעבד על ידי השימוש בפסוקים.

מכלל דברים אלה ברור, שההכרה בשימוש כמה שמכונן משמעות אינה חידוש של "ויטגנשטיין המאוחר" שבא בניגוד לעמדתו ב'טרקטטוס', אלא שעוד ב'טרקטטוס' הוא הכיר בכך שמשמעות תמונה במובן עמוק בשימוש.¹¹ שימוש זה מתבטא ב"לוגיקה" או בתחביר הלוגי, שבו ויטגנשטיין רואה את חזות הכל ב'טרקטטוס'. אולם התחביר הלוגי של ה'טרקטטוס' אינו קונבנציה סטיפולטיבית מצד אחד, ואינו כרות ומנותק מהשימוש בפסוקי השפה וממשמעותיהם, כפי שחשבו כמה מהפוזיטיביסטים הלוגיים, מצד אחר; להפך, הוא מבטא אותם ונקבע על ידיהם. ומכלל הדברים עולה, שהשימוש קובע את המשמעות של ביטוי, את "אופן הציון" שלו ואת כללי התחביר הלוגי של השפה, או שהוא לפחות מרכיב חשוב בקביעה שלהם. מבחינה זו אין שחר לדיבור על שימוש שהוא בניגוד להם, או על שימוש חסר מובן.

ד. זהות - ה'טרקטטוס' נגד פרגה

תפיסת המשמעות של ה'טרקטטוס' מבוססת כאמור לעיל על השימוש, אשר בו, ורק בו, מתכונן הסמל בסימן. תפיסה זו מעניקה ממד פנים-לשוני, לא ייצוגי, למושגים שבהם מתכוננת ומוסברת בספר משמעותו של ביטוי.¹² אדגים נקודה זו בהבהרת עמדת ה'טרקטטוס' לגבי משמעותם של פסוקי זהות ובהשוואתה עם זו של פרגה. יש בבירור זה גם כדי לאשש כמה מנקודות הפרשנות שלעיל, במיוחד בהדגשת חשיבותו של המושג של אופן ציון בקביעת זהותו ומשמעותו של סמל.

פרגה הציג את הבעיה שמעוררים פסוקי זהות בצורה ברורה עוד בסעיף 8 של ספרו הראשון, 'כתב מושגים' (1879). להצגת הבעיה פרגה מתאר את הדוגמה הבאה: נקרא לנקודה הנתונה בהסתכלות על היקפו של עיגול, A. נדמה מיתרים היוצאים מ-A, כשהזווית בינם לבין הקוטר היוצא מ-A משתנה (הולכת וגדלה), ונקרא לנקודת החיתוך של מיתר כזה עם העיגול, B. אז, כשהזווית היא ישרה $B=A$. הבעיה כעת היא זו: אם משמעותם של "A" ו-"B" היא הנקודה הנידונה, פסוק הזהות נסב עליה וכל מה שהוא אומר עליה הוא שהיא היא, מה שטריוויאלי וידוע אפריורי על כל דבר.¹³ הנקודה המרכזית שפרגה טען לה כאן היא שכדי להבין את תוכנו של הפסוק, כדי להיות מסוגלים להצדיק (להוכיח) את הזהות הנידונה, וכדי לתפוס את מה שפרגה קרא מאוחר יותר "ערכו הקוגניטיבי" של הפסוק, צריך להביא בחשבון לא רק את הנקודה עצמה אלא גם את "אופן הקביעה" (Bestimmungsweise) של הנקודה, המתבטא בכל אחד מהמונחים הנידונים. פרגה מדגיש שאופן הקביעה הזה לא נתפס כאן כעניין סובייקטיבי או פסיכולוגי, אלא כשייך למהותם של הדברים (Wesen der Sache).

בהתאם לכך פרגה הבחין בסעיף הנידון בין סימנים (Zeichen) לשמות (Namen), כשהשמות לא רק מציינים את תוכנם, אלא כוללים גם את אופן הקביעה של תוכנם, או של מה שמצוין על ידיהם. כמו כן קבע שבפסוקי זהות, בניגוד להקשרים אחרים (כל ההקשרים הרגילים), מדובר בשמות ולא בסימנים. במילים אחרות, פרגה מציע כאן חלוקת הסמנטיקה של כל ביטויי השפה, כך שלגבי ההקשרים הרגילים בשפה הלוגית של 'כתב מושגים', חלה תורת משמעות "רזה", או חד-ממדית, שבה הסימנים הם "סימנים גרדא" או תוויות של תוכניהם (אובייקטים, במקרה של שמות), ואילו בהקשר המיוחד של פסוקי זהות, הסימנים משנים לפתע את אופיים, וחלה סמנטיקה אחרת, "עבה" או דו-ממדית, שבה הסימנים אינם "סימנים גרדא", אלא הם שמות, אשר לבד מצוין תוכנם כוללים גם את אופני הקביעה של התוכן.

יש להדגיש, שהחלוקה הנידונה ב'כתב מושגים' אינה חלוקה בין היבט סינטקטי לסמנטי של ביטויי השפה, ואין היא מקבילה להבחנה של ויטגנשטיין בין סימן לסמל ב'טרקטטוס'; זו אינה חלוקה בין "סימנים גרדא", אשר מאופיינים במונחים סינטקטיים והם נעדרי משמעות, לבין שמות, שהם בעלי משמעות. החלוקה היא בתוך תחום הסימנים בעלי המשמעות, או התוכן: גם לסימנים גרדא יש משמעות, או תוכן. וכשאנחנו משתמשים בסימן שהוא בעל משמעות, אנחנו מדברים על תוכנו – האובייקט שהוא מציין. ההבדל הוא בסוג הסמנטיקה הנידון. מה שמייחד תפיסה זו הוא האופי החד-ממדי של תפיסת המשמעות של הסימנים – הסימנים הם תוויות גרדא של תוכניהם, ואינם כוללים את אופן הקביעה או ההינתנות שלהם. כך למשל, בפסוק "אם A גדול מ-B, אז B אינו גדול מ-A", "A", "B", "גדול מ-" הם בחזקת סימנים גרדא, אשר מפורשים בסמנטיקה רזה כתוויות של תוכניהם (הלא-שפיטים); וכך גם פסוקים אטומיים, כגון "A גדול מ-B", הם בחזקת תוויות או סימנים גרדא לתוכניהם (השפיטים). לעומת זה, בפסוק הזהות " $B=A$ " משתנה לפתע התמונה ומדובר בשמות ממש, במסגרת סמנטיקה עבה, שבה השם כולל גם את אופן קביעת התוכן שלו.

בפתח מאמרו "על מובן והוראה" (1892) פרגה שב לדון בבעיית פסוקי זהות. הוא שב וטוען שאם נראה ביחס הזהות יחס בין אובייקטים, הרי שטענת זהות אמיתית תהא טריוויאלית ואפריורית. לעומת זה אם נראה בו יחס בין סימנים, הרי שיהא חסר כל ערך קוגניטיבי, שכן יחס הסימון גרדא (כשסימנים נתפסים כתוויות של האובייקטים שהם מציינים) הוא שרירותי, כל דבר יכול להיות סימן גרדא (תו) של כל דבר. לפיכך צריך לעבור לסמנטיקה "עבה", או דו-ממדית, שבה הסימנים אינם תוויות גרדא, אלא לכל סימן יש, נוסף על הוראתו (Bedeutung - האובייקט שהוא מציין), גם מובן (Sinn) הכולל את אופן הקביעה או אופן ההינתנות (Art des Gegebenseins) של ההוראה (האובייקט הנידון). טענת זהות נתפסת אפוא כטענה ששני מובנים שונים קובעים אותו אובייקט. זו כמובן אינה טענה טריוויאלית, אף כשהיא אמיתית.

אנחנו רואים שביסודו של דבר יש דומות רבה בין גישת 'כתב מושגים' לגישת המאמר "על מובן והוראה" ביחס לפסוקי זהות. בשניהם מודגש הצורך להבין פסוקים אלה כך שהשמות שמופיעים בהם אינם ציונים גרדא של האובייקטים הנידונים (תכנים ב'כתב מושגים' והוראות ב'על מובן והוראה'), אלא עושים זאת באמצעות ביטוי "אופן הקביעה" או "אופן ההינתנות" שלהם. בניגוד מפתיע לכך, מרבית החוקרים מדיגישים שתפיסת המובן שבמאמר מוצגת על יסוד דחיית התפיסה של פסוקי זהות ב'כתב מושגים'. ישנה בספרות הנחה רווחת (כמעט כללית) שבמאמר מ-1892 פרגה דחה את העמדה שהציע ב'כתב מושגים' (1879), שעל פיה הזהות היא יחס בין שמות. אך עמדה זו, דומני, מוטעית כיוון שהיא מתעלמת מהטענה המרכזית שבסעיף 8 ב'כתב מושגים', שלפיה להבנת פסוקי זהות יש להתחשב לא רק בציון האובייקטים הנידונים אלא גם באופן הקביעה או אופן ההינתנות שלהם, וכן מתעלמת מההבחנה המרכזית שבדיון ב'כתב מושגים' בין סימנים לשמות. מאחר שמות כוללים את אופן הקביעה (שהוא מושג קרוב מאוד למושג המאוחר יותר של מובן), הרי שהטענה המרכזית הזו ב'כתב מושגים' משמעה שטענת זהות מתייחסת למובנים הנידונים וקובעת זהות תוכן (או במינוח המאוחר, זהות הוראה) ביניהם. ההבדל בין שתי הגישות נראה כהבדל של מינוח וניסוח ולא הבדל מהותי.

בזאת איני מתכוון להכחיש שיש הבדל חשוב בין עמדת פרגה ב'על מובן והוראה' לבין עמדתו ב'כתב מושגים'. אך חשוב לראות במה נעוץ ההבדל. עיקר ההבדל הוא בכך שבמאמר פרגה מאמץ את העמדה שב'כתב מושגים' הייתה מיוחדת לפסוקי זהות, ומכליל אותה, תוך שיפור מסוים, לביטויי השפה בכלל; בזאת הוא נפרד מתפיסת המשמעות הרזה, החד-ממדית של סימנים גרדא, שכל משמעותם מתמצה בהיותם תוויות לתכנים שלהם. זו נראית לו כעת עמדה לא מתקבלת על הדעת, ביחס לכל פסוק, לאו דווקא פסוק זהות, שבה הסימן הוא תווית שרירותית של תוכנו, מה שלא מאפשר להבין את הערך הקוגניטיבי של הפסוק. בהתאם לכך הוא זנח את ההבחנה הקודמת בין סימנים לשמות, וטען שלמעשה אין סימנים, יש רק שמות: כל ביטויי השפה הם ביטויים שמשמעותם כוללת, נוסף על תוכן (הוראה), גם רכיב הכולל את אופן הקביעה של התוכן הזה (מובן).

ההיגיון שבהכללה זו ברור. עמדת 'כתב מושגים', עם הבחנתה המיוחדת בין סימנים, שבהם עוסקים בדרך כלל, לבין שמות, שבהם עוסקים רק בפסוקי זהות, יוצרת מערכת שהיא לא רק מוזרה ומסורבלת, אלא אולי גם לא לכידה. הרי יש הרבה קשרים שמעורבים בהם פסוקי זהות עם פסוקים מטיפוס אחר. למשל, לא ניתן להצדיק את חוק הזהות עצמו, שלפיו, משנתונה זהות, הרי שמשמעות מסוימת ניתן להסיק כל טענה שבה מומר אחד מהזוהים באחר, אם בטענת הזהות עוסקים בדברים שונים מאשר בטענות האחרות. במילים אחרות, אם נתון $a=b$, הרי שחוק הזהות מתיר מעבר מ-Fa ל-Fb. אך מעבר זה למעשה אינו מוצדק לפי תורת המשמעות של 'כתב מושגים', שכן הוא לוקה בכשל של דו-משמעות: "a" שבפסוק הזהות הוא שם, ולכן אין לזהותו עם "a" שבפסוק השני, שהוא סימן סתם. למעשה, בשפה לוגית מדויקת (כפי ש'כתב מושגים' מתיימר להציג) צריך היה להשתמש כאן בשני סימנים שונים. ובכן פרגה צדק כשהרגיש שמשווא יסודי לקוי בעמדת 'כתב מושגים', ורוב החוקרים צודקים כשהם מצביעים על כך. אך למיטב ידיעתי אף אחד מהם לא איבחן במדויק את המקום הנכון שבו עמדתו

המוקדמת של פרגה נראתה לו לקויה, ועל עיקר ההבדל שבין גישתו ב'כתב מושגים' לבין זו של המאמר. ועיקר ההבדל הוא שהחלוקה של 'כתב מושגים' בין סימנים, שהם בחזקת תוויות גרדא לתוכניהם, לבין שמות, שכוללים גם את אופן הקביעה של התוכן, והטענה שבפסוקי זהות מדובר בשמות ואילו בכל יתר ההקשרים מדובר בסימנים, נראו לפרגה (ובצדק) עמדות מלאכותיות ומסורבלות, שאינן מאפשרות תורת משמעות לכידה לכלל השפה.¹⁴

ראוי לבחון על רקע זה את עמדת ויטגנשטיין ב'טרקטטוס'. עמדתו כאן שונה משתי העמדות של פרגה שבחנו, אך היא קרובה לעמדת פרגה ב'כתב מושגים' הרבה יותר מאשר לעמדתו ב"על מובן והוראה" וב'חוקי יסוד'. זה קשור כמובן בכך שוויטגנשטיין דחה את מושג המובן של פרגה לגבי שמות. שמות, אצל ויטגנשטיין, הם סמלים (4.24), כך שלמרות שפרגה לא השתמש בביטוי 'סמל' בהקשר זה, אלא דיבר רק על ההבחנה בין סימנים לשמות, ההשוואה ביניהם היא לעניין.¹⁵

זהות מהסוג $B=A$ ב'טרקטטוס' היא טענה על אודות הסימנים "A" ו-"B": **"כשאני משתמש בשני סימנים באותה משמעות, אני מבטא זאת בכך שאני שם את הסימן =" ביניהם"** (4.241). ויטגנשטיין מוסיף מיד שפירושו של פסוק זהות מהסוג " $B=A$ " הוא שהסימנים ניתנים להצבה זה במקום זה (4.241-4.242). ודוק: האפיון גם כאן הוא סינטקטי ולא אונטולוגי, ומתייחס לסימנים עצמם ולא למה שהם מציינים. ויטגנשטיין מדגיש ב-4.242, כנראה בזיקה לדברי פרגה, ובהתנגדות להם, שפסוקי זהות כאלה אינם אומרים מאומה על המשמעות (ההוראה) של הביטויים "A" ו-"B" – כלומר האובייקטים שהם מציינים. לפיכך אין לטעות גם בהבנת הביטוי "משמעות" שב-4.241. לא מדובר כאן על האובייקט המצוין על ידי השמות, אלא על השימוש בסימן, ושיעורה של הרישא: **"כשאני משתמש בסימן באותו אופן שימוש..."**. ויטגנשטיין אינו מסתפק בשלילת העמדה של פרגה ב"על מובן והוראה", מה שמתחייב מכך שהוא דוחה את מושג המובן הפרגיאני, שהוא יסוד בעמדת פרגה שם. הוא אף מרחיק לכת ונמנע מלאפיין את מובנה של טענת זהות במונחי האובייקטים המצוינים (ההוראות). גם כאן, כמו בדברים שאמרתי לעיל בנוגע ל"אופן הציון" למשל, הוא נמנע מפנייה למושגים אונטולוגיים בכלל ומצטמצם לאפיון טענת זהות במסגרת הלוגית-תחבירית של אפשרות ההצבה של ביטוי אחד במקום אחר.

עניין זה יאפשר לנו להבין את אחד המשפטים התמוהים-לכאורה שבספר, שבו ויטגנשטיין טוען, שאי אפשר להבין משפט בלי לדעת אם שני שמות המופיעים בו מציינים אותו דבר או דברים שונים (4.243). להבין משפט פירושו לדעת את אופן הציון של השמות שבו. משמעות הדברים היא שדי בידיעה זו כדי לדעת אם שני השמות מציינים אותו דבר. במילים אחרות, לשאלת היסוד של פרגה, איך אפשר להסביר את זה שמשפט זהות כגון $B=A$ ישא ערך קוגניטיבי (יהיה סינתטי), ויטגנשטיין עונה שאין כאן מה להסביר כי אפשרות זו אינה קיימת: הבנת המשפט מבטיחה מראש את ידיעת אמיתותו או שקרותו (ולכן, בסופו של דבר, זה אינו פסוק משמעי). טענה זו של ויטגנשטיין עלולה להיראות מופרכת בעליל, אם שוכחים שבניגוד לפרגה השמות אצלו ("A" ו-"B" בדוגמה שלנו) הם שמות פשוטים, ולא תיאורים מיידעים למשל. וכשזוכרים זאת, העמדה אינה מופרכת על פניה. עם זאת, היא מוקשה: מדוע ויטגנשטיין מניח שאם A הוא אותו אובייקט כמו B, חייבים לדעת זאת כדי להבין את פסוק הזהות $B=A$?

אפשר לנסות להסביר זאת במונחים אפיסטמיים של "ידיעת האובייקט", ודרישת שקיפות שלפיה אם אני יודע מה הוא האובייקט A וכן יודע מה הוא האובייקט B, לא ייתכן שאם הם אותו אובייקט, לא אדע זאת. אולם, הן המושג של "ידיעת אובייקט" והן דרישת השקיפות הזו מוקשים ביותר, וספק אם ניתן לבנות עליהם הסבר משכנע. דרך אחרת, אשר נראית לי הולמת יותר את רוחו של הספר, היא לוותר על הממד האונטולוגי והאפיסטמי בהסבר, ולפנות להסבר פנים-לשוני, במונחי אופני הציון וקבוצת ההצבה של שם: להבין שם פירושו לדעת את אופן הציון שלו, דהיינו, את קבוצת ההצבה שלו – השמות שניתן להציב במקומו (כלי לשונות את ערך האמת של

המשפטים שבהם הוא מופיע). בהנחה זו, אם מבינים את "A" (דהיינו, יודעים את קבוצת ההצבה שלו), ואם "B" אכן בקבוצת ההצבה שלו, ויודעים את אופן הציון (קבוצת ההצבה) של "B" (ש-"A" בתוכה), אזי זה סביר שאכן אי אפשר להבין את פסוק הזהות ביניהם בלי לדעת את אמיתותו או שקרותו. עמדה יסודית של הספר היא שהבנתם של משפטי יסוד אינה תלויה באמיתותם, או באמיתותו של כל משפט אחר (2.0211). לאור האמור לעיל, פסוקי זהות הם כמובן בעייתיים מבחינה זו, ולכן לאמיתו של דבר הם חסרי מובן. לכן ויטגנשטיין אומר: "את זהות האובייקט אני מבטא על ידי זהות הסימן, ולא על ידי סימן-זהות, ואת שונותם של אובייקטים על ידי שונות הסימנים" (5.53).

עם זאת ויטגנשטיין עדיין דוחה את הביאור שפרגה נתן לטיב ההבדל בין סימן לסמל, או שם. שכן, הביאור של פרגה ב'כתב מושגים' מסתמך, כפי שראינו, על המושג של אופן קביעת האובייקט (או התוכן), שהוא קרוב מאוד למושג המובן הפרגיאני המאוחר יותר, שוויטגנשטיין דחה. החלופה הוויטגנשטיינית, הגורסת את היחס בין סימן לסמל במונחי השימוש המשמעי, שבו ורק בו מתכוונן הסמל בסימן, היא כמובן מעיקרי הדברים שלעיל. פן נוסף של תפיסה זו מציג את הקשר בין סמל לאובייקט שהוא מסמל במונחי ה"היטל" הנקבע על ידי "צורת התימוץ" של המשפט, אשר כוללת את "היחס התמוני". על כך, ועל המשמעות האינטנציונליסטית שיש לתפיסה זו של משפטים, הרחבתי במקום אחר (ראו ברעלי 1985).

ה. שימוש פנים-לשוני וחיצוני: שימוש וכללי היטל

דיברתי לעיל על האופי הפנים-לשוני של מושגי המשמעות של ה'טרקטטוס'. ביטוי זה יכול להטעות והוא דורש הבהרה והסתייגות. כל שאני מבקש להדגיש בו הוא שמושגי המשמעות ב'טרקטטוס' אינם מבוארים במונחים אונטולוגיים, אלא במונחי הכללים הלוגיים-תחביריים. ברם, כפי שהדגשתי כמה פעמים, אין זה אומר שאלה כללים קונבנציונליים או סינטקטיים "טהורים". שכן, כללים אלה נתפסים כמשקפים את השימוש הממשי בפסוקים לטענת טענות, לקביעת עובדות ולתיאור מצבי עניינים במרחב הנקבע במושגי האמת והשקר.

אחד הקשיים העיקריים בהבנת הקשר שבין שימוש למשמעות הוא שאפשר לתפוס שימוש, מצד אחד, כמושג פנים-לשוני (usage), ומצד אחר כמושג חוץ-לשוני (use) – פעילות ממשית בעולם. הפסוקים שצוטטו לעיל יכולים, לפחות לכאורה, להתפרש בשני הכיוונים. פרשנים רבים רואים התנודדות זו, או אף אי בהירות בהבחנה בין שני מושגי שימוש אלה, כמאפיינת חלק ניכר מעיוניו של ויטגנשטיין בשנות השלושים, כשפעם שימוש מוסבר על פי הדוגמה של שימוש בכלי במשחק (שחמט למשל), ופעם על פי הדוגמה של שימוש בכלי עבודה (פטיש למשל). את הראשון טבעי לראות כמושג פנים-לשוני המוגדר על ידי מערכת כללים; את השני – כסוג פעילות ממשית בעולם (ראו, למשל, קני 1975, עמ' 167-168).

מהאמור לעיל יוצא שלפחות במסגרת ה'טרקטטוס' אין לטענה זו יסוד. המושג הפנים-לשוני כביכול, וכללי התחביר הלוגי המגדירים אותו, אינם אלא ביטוי של השימוש החוץ-לשוני, השימוש הממשי בפסוקי השפה. משפט אופייני להמחשת הקושי כאן הוא 3.327 שאומר, שרק בשימוש (Verwendung) הלוגי-תחבירי קובע הסימן צורה לוגית. מה פירוש שימוש לוגי-תחבירי? זה נראה לכאורה מושג פנים-לשוני מובהק, ללא שום קשר לשימוש ממש. אפשר אולי לחשוב שמושג פנים-לשוני זה הוא ההרכבים והצירופים הלשוניים, שהסימן יכול להשתלב בהם, על פי כללי התחביר הלוגי, עם סימנים אחרים. כך ניתן אולי להבין גם את עקרון ההקשר הפרגיאני עצמו (3.3), שמשפט זה הוא אחד מביאוריו. וברוח זו אפשר להבין אולי גם את אמירתו של ויטגנשטיין ב-3.263 שהבהרות (Erläuterungen) מסבירות את משמעותם של ביטויים פרימיטיביים.

אולם דומני שאין זה כך. שכן, מה פירוש "ההרכבים הלשוניים שביטוי יכול להופיע בהם"? מה קובע או מאלץ אפשרויות אלה? שמה תאמר – "כללי התחביר הלוגי" של השפה (בדומה לאופן שבו כללי משחק השחמט מגדירים את האפשרויות במשחק). אפילו נניח שזה תיאור הולם למה שקורה בשחמט (ואפשר לפקפק גם בכך), זה לבטח אינו תיאור הולם למה שקורה בשפה. התחביר הלוגי וכלליו אינם איזו סמכות-על נפרדת שמוכתבת לנו אפירור. היא גם אינה מערכת כללים שנקבעים שרירותית באופן קונבנציונלי. התחביר הלוגי של השפה אינו אלא ביטוי (קצר וממושט) של היבטים מהותיים של השימוש בפועל במשפטה.

זה פשר האמירות המפורסמות של ויטגנשטיין, שהלוגיקה "דואגת לעצמה" ושבוטח מסוים אי אפשר לטעות בלוגיקה. אחד המובנים שבהם אפשר היה לחשוב על טעויות בלוגיקה הוא שהכללים הלוגיים אינם מתאימים למשמעות המונחים ולשימוש שנעשה בהם. זה מניח שהמשמעות והשימוש הללו הם בלתי תלויים בכללים. אך אם רואים בכללים שיקוף של השימוש הזה, ואם רואים שהמשמעות נקבעת על ידי השימוש והכללים, טעויות כאלה אינן אפשריות.

בנקודה זו נעוץ אולי אחד ההבדלים החשובים בין האופן שבו תפס ויטגנשטיין את הכללים הלוגיים-תחביריים לבין האופן שתפס אותם קרנפ בספרו 'התחביר הלוגי של השפה'.¹⁶ קרנפ החזיק ב"עקרון הסובלנות", שעל פיו יש שפות לוגיות שונות ואת כללי השפה אנו יכולים לקבוע כרצוננו (חלק ד, סעיף 17). אמנם, גם בבחירה זו אנו כפופים לאילוצים מסוימים, אך הם פורמליים בעיקרם (כגון עקיבות), ונשאר מרחב אפשרויות רחב, שבו הכללים נקבעים בהחלטה שהיא כמעט שרירותית. טעמי הבחירה הם פרגמטיים – הם נוגעים בעיקר ליעילותם של הכללים למטרות מסוימות שאנו רוצים להועיד להן את השימוש בשפה, והם מחוץ לשפה או למערכת הכללים עצמה. גם בתפיסה זו אפשר לומר, במובן מסוים, שהלוגיקה (דהיינו, השפה הלוגית) "דואגת לעצמה", שכן השפה הלוגית וכלליה נקבעים למעשה באופן שרירותי ואין סמכות חיצונית שביחס אליה קביעה כזו יכולה להיות שגויה. לא אוכל לפרט כאן בעניין, אך דומני שדי בהערות דלעיל כדי להצביע על הכיוון הכללי של ההבדל: תפיסה כמו זו של קרנפ היא קונבנציונליסטית, ובעיקרה נראית אף מנוגדת לתפיסת ה'טרקטטוס'.¹⁷

זאת ועוד. ויטגנשטיין הבחין כידוע בין מה שנאמר או מצוין לבין מה שרק "מראה את עצמו". כדי להבין את הקשר בין זה לבין עניין השימוש, יש לשים לב שמצד אחד "**משפט מראה את מובנו**" (4.022), ומצד אחר, "**מה שלא בא לידי ביטוי בסימן, מראה יישומו**" (3.262 Anwendung). פסוק הוא הסימן של משפט (3.12), ולפיכך, משני אלה עולה שהמובן של פסוק הוא מה שיישומו מראה. יישומו של פסוק מראה יותרת שלא באה לידי ביטוי בסימן עצמו. ויותרת זו היא מותר המשפט על הפסוק, מותר הסמל על הסימן, דהיינו, מובנו.

איך זה נעשה? איך שימוש בפסוק מראה את מובנו?

אני מציע שעיקרה של התשובה הוא זה: השימוש במשפט – שימוש בו בפועל לתיאור מצבים בעולם למשל – קובע או לפחות מבטא את **כללי ההיטל** (ובכללם גם את נקודת ההיטל, הנקודה שממנה נפרסים קווי ההיטל על פי הכללים) ממצב העניינים בעולם לפסוק המציג אותו. לכן אומר ויטגנשטיין ש"**שיטת ההיטל היא חשיבת מובנו של המשפט**" (3.11). בכלל זה נקבע גם היחס התמוני – "**ההתאמות שבין יסודות התמונה ובין הדברים**" (2.1514) – שהוא, כפי שאומר ויטגנשטיין, כלול בתמונה והוא שעושה אותה לתמונה של כך וכך, ומה ש"**עושה אותה לתמונה**" בכלל (2.1513). בכך נקבע גם מבנה התמונה (2.15). יש מעגליות אופיינית במערכת הגדרות זו: היחס התמוני הוא, מצד אחד, מכונן את התמונה, והוא שעושה אותה לתמונה של כך וכך ולתמונה בכלל; אך בה בעת הוא כבר מניח את היותה של התמונה ואת מבנה, שכן הוא מוגדר על יסודות התמונה. דברים אלה אומרים שהקישורים הנידונים בין שמות לאובייקטים – היחס התמוני – הם למעשה פן או היבט של המבנה הלוגי של המשפט ושל הכללים הלוגיים ששולטים ברכיבו. גם עצם השם "יחס תמוני" רומז על כך: ויטגנשטיין אינו מדבר על יחס זה כעל "יחס השיום" (naming relation), כפי שמקובל היה הן אצל פרגה והן אצל ראסל.

אלא הוא מדבר עליו מראש במונחי התמונה ומבנה – היחס התמוני. הקישורים הללו אינם פעולות נפרדות ובלתי תלויות במבנה הלוגי, שיחד אתו הם יוצרים, איכשהו, את התמונה. אנו רואים אפוא שהמרכיבים היסודיים שמכוננים משפט-תמונה, המרכיבים שעושים משהו לתמונה של כך וכך, ולכן לתמונה בכלל, נעוצים בעניין זה של השימוש במשפט-תמונה: הוא זה שקובע את המובן של המשפט – את כללי ההיטל, את היחס התמוני בין מרכיביו לרכיבי מצב העניינים שהוא מתמן, את מבנה המשפט ואת האופן שבו הוא מציג את המבנה של מצב עניינים זה. זהו פירוש אינטנציונליסטי של תורת התמונה של ה'טרקטוס', שלפיו היותה של עובדה לתמונה היא מיניה וביה היותה תמונה של כך וכך – של מצב העניינים המבוטא בה. אין כאן פעולה נוספת, הפועלת על תמונה נתונה, ושביגה היא נהיית תמונה של כך וכך.¹⁸

עניין זה מכריע להבנת מה ששגוי בפרשנות המקובלת שנסקרה לעיל. הקישור שבין שמות לאובייקטים וההתאמה שבין משפט למצב העניינים שהוא מתמן אינם שני יחסי קישור בלתי תלויים, כפי שהם מוצגים בפרשנות המקובלת. אלה הם שני פנים של ההיטל של מצב עניינים, שיש ביניהם יחס פנימי, ואי אפשר לתפוס את האחד ללא האחר. קישור שם באובייקט הוא חסר מובן, אלא כשהוא נתפס כחלק של ההיטל של מצב עניינים במשפט שבו הוא מתומן.¹⁹ לפיכך, קישורו של שם באובייקט אינו מעשה קונבנציונלי נפרד ובלתי תלוי בשימוש במשפט הכולל את השם לביטוי מצב העניינים ולטעינת קיומו. אנו רואים אפוא שמרכיבי המשפט-תמונה, מה שעושה אותו לתמונה של כך וכך, נקבעים על ידי השימוש שנעשה במשפט לביטוי מובנו – מצב העניינים המבוטא בו. שימוש זה הוא שקובע את כללי ההיטל, את מרכיבי המשפט, את היחס התמוני שבינם לבין האובייקטים שבמצב העניינים, את המבנה התמוני של המשפט, את מובנו ואת האופן שבו הוא מציג את מצב העניינים הנידון.

במסגרת תפיסה זו, בניגוד למה שעולה מהפירוש המקובל, קל יחסית להבין שהיחס התמוני אינו מניח ידיעה בלתי תלויה של האובייקטים, והוא אף אינו מניח שלידיעה כזו יש מובן, שכן קביעתו אינה פעולה נפרדת, הדורשת את ידיעת המתייחסים. זה פשר ההדגשה, שצוינה לעיל, שוויטגנשטיין הדגיש, ש"לאדם יש יכולת לבנות שפות שבהן ניתן לבטא כל מובן מבלי שיהיה לו מושג כיצד לכל מלה יש משמעות ומה משמעותה, כפי שאנשים מדברים בלא לדעת איך נוצר כל צליל בודד" (4.002).

אישוש מסוים לפירוש שהצגתי למעמד השימוש בקביעת ההיטל (ולכן, המובן) ב'טרקטוס' אני מוצא בסעיף 51 של ה'חקירות'. ויטגנשטיין מתייחס כאן למשחק השפה שבסעיף 48, שהוא מודל קרוב לתפיסת ה'טרקטוס', כשגורמים מסוימים (ריבועי צבעים) מתאימים לסימנים בשפה, ולגביו הוא שואל: "מהו שמכונן התאמה זו?" [...] "מה פירוש לומר שבפרקסיס של השפה גורמים מסוימים מתאימים לסימנים?" (הדגשה במקור). כאן ברור, שבמשחק שפה מעין זה השימוש, הפרקסיס, הוא העיקר; הוא זה שבמסגרתו נקבעת ההתאמה בין הסימנים לגורמים בעולם המהווים את משמעותם – את מה שנקרא ב'טרקטוס' "היחס התמוני" או כללי ההיטל.

תפיסת השימוש של ה'טרקטוס' היא חשובה ולעתים קרובות מוזנחת בספרות. גם ב'טרקטוס', כמו בכתביו המאוחרים יותר של ויטגנשטיין, השימוש הוא ליבתה של תורת המשמעות: די בו להבטחת מובן, ובלעדיו אין מובן לפסוק ואין משמעות לרכיביו; הוא שמכונן את "אופן הציון", שעושה שם (וסמל בכלל) למה שהוא. אחת הבעיות שעולות בתפיסה זו, על פי הפירוש המוצע לעיל, היא מעמדו של הסובייקט: שימוש הוא שימוש של מישהו, של סובייקט מסוים. סובייקט זה הוא גם נקודת ההיטל של מצב עניינים לפסוק, היטל שנקבע על ידי שימוש בפסוק (ראו ברעלי 1998).

עם זאת היבטים מרכזיים של מושגי השימוש והסובייקט האלה אינם ברורים. השימוש מוצג ב'טרקטוס' במסגרת סוליפיציסטית של סובייקט יחיד. הוא מושג כללי, מופשט וחד-גוני, אשר אינו מבטא את

הפתיחות והרב-גוניות של השימושים במילים ובפסוקים, ולא ברור שהוא אפילו מאפשר אותם. ומעבר לכל אלה, אין בו ממד נורמטיבי: ברמת הכלליות שבה הוא נידון לא עולה שאלת נכונותו של שימוש מסוים בביטוי מסוים. כל אלה הם נושאים מרכזיים לעיוניו של ויטגנשטיין משנות השלושים ואילך, והם היוו מוקד לביקורתו המאוחרת על כמה מעמדותיו ב'טרקטטוס'. ויטגנשטיין המאוחר העדיף להבהיר משמעות באמצעות תיאור ישיר של אופני השימוש על פני דיבור על כללים שמבטאים שימוש או מאולצים על ידיו. ברם, הבדלים ושינויים אלה, עם כל חשיבותם, אל להם להסיח דעתנו מקווי השיתוף והאחידות הפרוסים על פני כל משנתו. ענייננו כאן – מעמדו של השימוש בכינון המשמעות – הוא אחד החשובים שבהם.

האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

כתבי ויטגנשטיין

'מאמר לוגי פילוסופי'. תרגום עדי צמח. הקיבוץ המאוחד, 1994. ('טרקטטוס')

'חקירות פילוסופיות'. תרגום עדנה אולמן-מרגלית. מאגנס, תשנ"ה. ('חקירות')

Notebooks 1914-1916. Tran. E. Anscombe. Oxford: Basil Blackwell, 1961. (ימחברות')

Philosophical Remarks. Tr. R. Hargreaves and R. White. Ed. R. Rhees. Oxford: Basil Blackwell, 1975. (הערות פילוסופיות')

Philosophical Grammar. Tr. A. Kenny. University of California Press, 1974.

(דקדוק פילוסופי')

Wittgenstein and the Vienna Circle. Ed. F. Waismann. Tr. J. Schulte and B. McGuinness. New York: Barnes & Noble, 1979. (החוג הווינאי')

מחברים אחרים

ברעלי, ג. 1980. "עקרון ההיכרות של ראסל ומשמעותו". 'עיון' 29: 93-101.

----- 1995. "לוגיקה ואינטנציונליות ב'מאמר לוגי-פילוסופי' של ויטגנשטיין". 'עיון' 44: 399-418.

----- 1998. "חוסר מובן, האני והרצון ב'מאמר לוגי פילוסופי' של ויטגנשטיין". 'עיון' 47: 355-376.

----- 2003. "ויטגנשטיין על אובייקטיביות וכללים". 'עיון' 52: 369-398.

----- 2004. "ויטגנשטיין על חוויית המשמעות ומשמעות המוסיקה". 'עיון' 53: 428-458.

פרגה, ג. 2004. 'כתב מושגים' (1879). תרגום וערך עם פרקי מבוא גלעד ברעלי. הוצאת שלם.

----- 1984. "על מובן והוראה" (1892). תרגום וערך גלעד ברעלי. 'עיון' 33: 364-382.

Anscombe, G.E.M. 1971. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 2nd ed.

- Bar-Elli, G. 1996. *The Sense of Reference: Intentionality in Frege*. Berlin: W. De Gruyter.
- Carnap, R. 1959. *The Logical Syntax of Language*. Littlefield, Adams.
- Conant, J. 1998. "Wittgenstein on Meaning and Use." *Philosophical Investigations* 21.
- Conant J. 2000. "Elucidation and Nonsense in Frege and Early Wittgenstein." In *The New Wittgenstein*, ed. A. Crary and R. Read. London: Routledge.
- Conant, J. 2001. "Die Überwindung der Metaphysik." In *Wittgenstein in America*, ed. T. McCarthy and S. C. Stidd. New York: Oxford University Press.
- Diamond, C. 1995. *The Realistic Spirit*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Diamond, C. 2000. "Does Bismarck Have a Beetle in his Box?" In *The New Wittgenstein*, ed. A. Crary & R. Read. London: Routledge.
- Hacker, P. 1972. *Insight and Illusion*. London: Oxford University Press. 2nd ed. 1986.
- Heck, R. 2003. "Frege on Identity and Identity Statements." *Canadian Journal of Philosophy* 33: 83-102.
- Hintikka, J. & M. Hintikka. 1986. *Investigating Wittgenstein*. Oxford: Blackwell.
- Ishiguro, H. 1969. "Use and Reference of Names." In *Studies in the Philosophy of Wittgenstein*, ed. P. Winch, 20-50. London: Routledge.
- Kenny, A. 1975. *Wittgenstein*. Penguin Books.
- McGuinness, B. 1981. "The So-Called Realism of the *Tractatus*. In *Perspectives on the Philosophy of Wittgenstein*, ed. I. Block, 60-73. Oxford: Blackwell.
- Ostrow, M.B. 2002. *Wittgenstein's Tractatus*. Cambridge University Press, 2002.
- Schwyzer, H. 1962. "Wittgenstein's Picture-Theory of Language." *Inquiry* 5: 46-64.
- Thau, M. and B. Caplan. 2001. "What's Puzzling Gottlob Frege?" *Canadian Journal of Philosophy* 31: 159-200.

1 עניין זה קשור בטיבם של המשפטים היסודיים (האלמנטריים). ישנה מגמה לפרש משפטים אלה כמשפטי תצפית (observation sentences), או אף כמשפטי הצבעה (demonstration). על התנגדות נחרצת לכך, ראו אנסקומב 1971, פרק 1, ובעקבותיה רבים. וראו גם 'החוג הווינאי', עמ' 43.

2 כללית, אשתמש ב"משפט" לתרגום Satz, אך לפעמים גם ב"פסוק". כשארצה להדגיש שמדובר אך ורק בסימן כיצור סינטקטי אדבר על סימן-פסוקי. למרות שוויטגנשטיין הבחין רשמית בין Satz לבין Satz-Zeichen (3.12) ספק אם הוא עצמו הקפיד תמיד בהבחנה: הוא מדבר רבות על משפט (Satz) חסר מובן ועל הופעת סימנים ב-Satz (5.4733 למשל). אשתמש ב"פסוק" במיוחד בהקשרים שבהם יכול לעלות ספק אם לפסוק, לדעתו, יש מובן, או כשאוה את עמדתו לזו של פרגה או ראסל, שגרסו הבחנות שונות. התרגום המוקדם יותר של Ogden (תרגום שכידוע ויטגנשטיין בדק) נראה יותר מדויק כאן: הוא כותב significant use. אך כאן לא מופיע המונח "מובן" (Sinn), המופיע בגרמנית.

4 חוץ מאשר בהקשרים שבהם ההבחנה מכרעת, אשתמש כאן ב"משמעות" במובן כללי שאינו מתחייב להבחנה הפרגיאנית בין הוראה (Bedeutung) למובן (Sinn). פרגה החיל הבחנה זו על כל ביטוי – שמות, פרדיקטים, ביטויים פונקציונליים, ופסוקים. ויטגנשטיין השתמש בביטוי הראשון לגבי שמות (להם יש משמעות אך לא מובן), ובשני - לגבי פסוקים (להם יש מובן אך לא משמעות). החלטה מינוחית זו נתקבלה כמובן בניגוד מפורש לעמדה של פרגה, וטמונה בה פילוסופיה שלמה, אך לא אכנס לזה כאן.

5 על "עקרון ההקשר" של פרגה, שהוא אולי עקרון היסוד במשנתו וקו פרשת המים בפילוסופיה של הלשון בכלל, הרחבתי במקום אחר (Bar-Elli 1996), במיוחד בפרק 5. הצעתי לבנות את מושג ההוראה של פרגה על מושג "העל אודות" (פרק 7) מיוסדת גם היא על הכרה בחשיבותו המכרעת של עיקרון זה, שכן מושג העל אודות הוא פסוקי: פסוק הוא על אודות דבר מה, לא שם.

6 גישה אחרת, קרובה הרבה יותר לרוח הדברים כאן היא גישתו של קוננט. באשר ל-3.332 למשל הוא מעיר:

"We must ask ourselves on what occasion we could utter this sentence and what, in the context of use, we would then mean by it" (2001, p. 28)

בהערה 24 המצורפת שם, הוא מעיר:

"this reading upsets the standard way of contrasting early and late Wittgenstein"

7 אותם דברים, כמעט באותן מילים חוזרים גם בקוננט 2000, עמ' 194, ובהערה 86. עמדה זו נפרשת ביתר הרחבה בקוננט 1998, שם מוצגת תפיסת המשמעות והשימוש ב'טרקטטוס' וב'חקירות' ברצף אחד, ולמעשה אף ברצף אחד עם עמדותיו של פרגה, עד כדי טשטוש הבדלים חשובים ביניהם.

8 חוקרים אחדים, וצמח בכללם, נוטים אף להרחיב את המשפחה ולדבר על ויטגנשטיין השלישי... טענתי לתפיסה זו ביתר פירוט בברעלי (1995), שם קראתי לה התפיסה האינטנציונליסטית של תורת התמונה.

9 על ביטויים של מחברים אחרים הטוענים ברוח זו, ראו קוננט 2001, עמ' 25 הע' 18. קוננט דוחה עמדה זו וטוען שאין לה יסוד ב'טרקטטוס'.

10 המרכאות באות להזכיר שאין זו כמובן הגדרה מפורשת, שהיא בעיניו חסרת מובן, אלא ביטוי לכך שהמשתנים הנידונים "ייראו" על ידי קביעת קבוצות ההמרה והכללים.

11 דיאמונד (2000) העירה כמה הערות קצרות וכלליות בדבר חשיבות מושג השימוש ב'טרקטטוס', ראו-נא למשל, עמ' 273, שם היא אומרת:

"Here, and elsewhere in the *Tractatus*, references to understanding can be explicated in terms of Wittgenstein's account of the use of language"

אולם טענתי כאן היא שיטתית, והיא שמושגי המשמעות וההבנה מונהרים ב'טרקטטוס' במושגי שימוש, ולא רק שניתן להנהירם כך. בעמ' 279 היא כותבת ביתר בהירות:

"What a sentence says is the case comes out in how that sentence is used. In its use it represents a possible situation in logical space and we see how it does that as we see its logical relations to other sentences"

12 זו עמדה שהלכה ונתעצמה ב'דקדוק פילוסופי', ולמעשה נשארה קו היכר מובהק של תפיסתו המאוחרת של ויטגנשטיין.

13 ב'כתב מושגים' פרגה לא מדבר בדיוק במונחים אלה, ואני מתנסח כאן, למען הפשטות, בצורה לא לגמרי מדויקת. ב'כתב מושגים' פרגה לא דיבר במונחי משמעות, הוראה ומובן אלא השתמש במושג כללי ולא מובחן של תוכן (Inhalt), כשהוא מבחין בין תוכן שפיט (beurteilbare) ותוכן שאינו שפיט. אובייקט, כמו הנקודה A, הוא תוכן לא שפיט; פסוק הזהות כולו, תוכנו, הוא שפיט.

14 ראו-נא לעניין זה ביתר הרחבה את הסעיף על זהות בפרקי המבוא ל'כתב מושגים', עמ' נב-נח. לאחרונה נערך ויכוח נוקב לגבי תפיסת הזהות של פרגה בין טאו וקפלן (2001) מצד אחד לבין הק (2003) מצד שני. טאו וקפלן טענו שפרגה לא זנח את התורה ה"מטא-שפתית" שפיתח ב'כתב מושגים'; הק התנגד והגן על הפרשנות המסורתית שלפיה מראשית שנות התשעים פרגה זנח תפיסה זו והמירה בתפיסה "אובייקטואלית" של זהות. לא אכנס כאן לפרטי הוויכוח, אך אציין ששניהם טועים, לדעתי, בהצגת עמדת 'כתב מושגים' כעמדה "מטא-שפתית" שבה פסוק זהות הוא על אודות הסימנים בלבד, ושהשמות בפסוק זהות מציינים את הסימנים בלבד ולא את התכנים שלהם. המושג של מטא-שפה הוא אנכרוניסטי ומטעה בהקשר זה, והתעלמות שני הצדדים לוויכוח מההבחנה בין סימנים לשמות תמוהה, וגורמת להצגה מוטעית של הדברים. פרגה מדבר שם במפורש על זהות התוכן (זו אף כותרתו של הסעיף), ואין זה סביר להניח שהוא לא הרגיש שאם שמות בפסוק זהות אינם מציינים את תוכנם (אלא את הסימנים בלבד) הוא אינו יכול אף לנסח את חוק הזהות עצמו, שאותו הוא מנסח בסעיף זה (כאמור לעיל בטקסט). בדברו על טענות זהות כטענות שהן על השמות, פרגה לא התכוון לומר שהן אינן על תכנים (אובייקטים), אלא שאינן על התכנים בלבד: הם גם על אופני קביעתם הכלולים בשמות. יש קשיים ואולי אף בלבול בעמדה זו, במיוחד בהצגתה לפסוקי זהות בלבד, אך הם קשיים אחרים מאלה שטאו-קפלן והק מדברים עליהם.

15 יש לציין שגין', בתרגומו האנגלי לחלק הראשון של 'כתב מושגים' (בקובץ *Translations from the Philosophical Writings of Frege*, ed. P. Geach & M. Black, Oxford, Blackwell, 1952), מטשטש לגמרי את ההבחנה בין שם לסימן, מה שעלול לגרום להחמצת עיקר הטענה שבסעיף 8.

בניי מבחין, אך מתרגם Zeichen ב-symbol במקום ב-sign (M.) *The Frege Reader*, ed. M. (Beaney, Oxford, Blackwell, 1997). זה נראה לי לא מוצלח בדיוק בגלל השימוש של ויטגנשטיין ב-symbol בניגוד ל-sign הנידון בטקסט. ההבחנה בין sign ל-symbol נשמרת כראוי בתרגומו של באור-מנגלברג (Bauer-Mengelberg); ראו J. Van Heijenoort (ed.), *From Frege to Goedel*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967

- 16 קשה לפקפק בכך שקרנפ לקח מונח זה מ'הטרקטטוס'. ייתכן אף שראה בספרו משום פירוש והנהרה לרעיון זה ב'טרקטטוס'. אם כך, כפי שמוסבר בטקסט, הוא טעה. יש לציין שהרעיון של תחביר לוגי הוא הרעיון המנחה של השפה הלוגית של 'כתב מושגים' של פרגה, שקרנפ נמנה על תלמידיו.
- 17 יש הסבורים שבספרו 'דקדוק פילוסופי', מראשית שנות השלושים, הציע ויטגנשטיין עמדה קונבנציונליסטית, קרובה יותר לעמדתו של קרנפ. אני סבור שאין זה כך ושגם בספר זה מושג הדקדוק והכלל הדקדוקי שאובים מהשימוש בפועל ומשקפים אותו, אך לא אוכל להידרש לפרשה זו כאן. הרחבתי עליה במאמר (שלא פורסם) "ויטגנשטיין על הסבר פסיכולוגי של המושגים הפסיכולוגיים".
- 18 ראו-נא על כך ביתר הרחבה בברעלי 1995, עמ' 412. אני מוצא דומות בין תפיסה זו של תורת התמונה לבין זו של אוסטרוב 2002, במיוחד עמ' 35, 37, 41. השוו גם את דברי שווייצר 1962, עמ' 52. מאמר חשוב ומוקדם זה של שווייצר הוזנח בספרות. בנקודות מסוימות, כמו בביקורת שהוא מותח על תפיסתה של אנסקומב את היחס התמוני (1971, עמ' 54), הוא קרוב למגמה הכללית של המאמר הנוכחי, והוא מהמעטים (והראשונים) שדיברו על חשיבות מושג השימוש בהבנת מושגי המשמעות של ה'טרקטטוס', אם כי אינני מקבל את מסקנתו הקיצונית שמשפט (Satz) ב'טרקטטוס' הוא פעולת חיווי (assertion). אני מודה לתלמידי אוריאל מנוחין שהפנה את תשומת לבי (לאחר שהמאמר הנוכחי היה גמור) למאמר זה.
- 19 אף שדברים אלה אינם מפורשים אצל מקגינס, וודאי לא כאמור כאן, נדמה לי שהם ברוחם של דבריו; ראו-נא מקגינס 1981, עמ' 69-70.